



SUSTAIN

making space
for art in
transitions
that matter

Inhoudsopgave

Introductie 3

Editorial 6

Spacemaker Stories 7

Een romantisch alternatief · Olga Mink & Dick Rijken **10**

Kunst als katalysator van verandering · Vamba Sherif **15**

Quotes 17 & 28 & 32

Kunstabdrage · Teun Vonk **18**

De Belofte van een Spacemaker · Olga Mink **20**

Ik beloof · Godelieve Spaas **29**

Analogie tussen Spacemakers en de Rietplant: een alternatief perspectief · Marga Rotteveel & Ine Mols **33**

Boekenplank 35

Kruiswoordpuzzel 36

Onderzoeksteam 37

SUSTAIN

SUSTAIN onderzoekt de rol van Spacemakers: partijen die willen bijdragen aan systeemverandering door ruimte te maken voor de kunst op ongebruikelijke plekken, zoals binnen de economie, de wetenschap of de technologie. De inzet: met kunst werken aan een duurzame en rechtvaardige samenleving, zowel op ecologisch, economisch als sociaal gebied.

Over Sustain

Er is veel aan de hand in de wereld. Er zijn bijna evenveel conflicten dan dat er landen zijn, meer mensen op de vlucht, een klimaatramp dreigt, en de ongelijkheid tussen mensen neemt alleen maar verder toe. Enorme opgaven waar snelle oplossingen van zeer beperkte betekenis zijn. Maar hoe vinden we onze weg uit de huidige polycrisis? Hoe zouden we kunnen werken aan systeemtransities? De urgentie is groot en we zien gelukkig steeds meer initiatieven gericht op de transitie naar een volhoudbare toekomst.

We zien ook steeds meer kunstenaars die proberen vorm te geven aan een toekomst die op een andere, duurzame leest is geschoeid. De plek van de kunstenaar is hoe dan ook een bijzondere plek. SUSTAIN gaat over de vraag welke rol kunst kan spelen in het visualiseren, aanjagen en vormgeven van de transitie naar een wereld waarin je ook echt zou willen wonen. Iets preciezer: met SUSTAIN kijken we naar de samenwerking tussen kunstenaars en andere partijen en naar de rol van zogeheten Spacemakers in het realiseren van die samenwerking.

Kunstenaars vragen naar het onbekende, ze betwijfelen wat logisch lijkt en verbinden wat anderen lijken uit te sluiten. Juist die kwaliteiten zijn van groot belang om systeemtransities te realiseren. Maar toegang tot de plekken waar kunstenaars impact willen maken is niet altijd eenvoudig.

Spacemakers zien een duidelijke rol voor de kunst in transitievraagstukken. Of het nu gaat om samenwerkingen met wetenschap, techniek, economie of andere domeinen, Spacemakers streven naar een prominente rol voor kunst in die contexten om zo tot betekenisvolle transities te komen. Ze proberen daarom ruimte te maken voor kunst op plekken waar kunst vaak niet makkelijk of vanzelfsprekend aan

tafel komt. Met dit praktijkonderzoek biedt SUSTAIN meer inzicht in de precieze rol, werkwijzen en meerwaarde van Spacemakers in de te maken transitie. Het onderzoek en de resultaten dragen bij aan de verdere professionalisering van deze jonge sector.

SUSTAIN is een gezamenlijk project van De Haagse Hogeschool en Avans Hogeschool. Het onderzoek is uitgevoerd door Jacco van Uden (lector Change Management), Godelieve Spaas (lector Economy in Common), Olga Mink, Marga Rotteveel en Kim Caarls. Daarnaast hebben we nauw samengewerkt met zes Spacemakers: Art Partner, Circus Andersom, Future of Work, In4Art, V2_ en Waag. Zie in de box hieronder een verdere introductie van deze Spacemakers.

SUSTAIN heeft geresulteerd in twee uitkomsten:

- 1. The Spacemaker Toolbox** (zie ook Cahier De Hulp), een praktisch hulpmiddel voor Spacemakers om hun werk van binnenuit te verkennen en te professionaliseren.
- 2. The Spacemaker Stories**, een serie cahiers waarin we van een afstand naar de Spacemakerpraktijken kijken en Spacemakers willen helpen nog beter op verhaal te komen over wat ze doen, waarom ze dat doen, hoe ze dat doen en wat ze daarmee aan waarde scheppen.

In het kort: waar de Toolbox de aandacht naar binnen richt (het versterken van de Spacemakerpraktijk) bestaat de Spacemaker Stories uit een verzameling verhalen, reflecties, ervaringen, beelden, concepten en ideeën die helpen Spacemaking een plek te geven in de realisatie van systeemtransities. De Spacemaker Stories zijn daarmee ook een hulpmiddel voor kunstenaars en partijen die met kunst willen werken om helder te krijgen wat de mogelijkheden met Spacemakers zijn en hoe daarin keuzes te maken die passen bij de situatie, betrokkenen en vraagstukken.

The Spacemaker Stories

Wat drijft Spacemakers? Wat zijn hun dromen? Hoe verbinden ze kunst met andere domeinen? Wat zijn hun verhalen?

Elke Spacemaker heeft een eigen verhaal. Elk proces van Spacemaking heeft een andere dynamiek, aanpak en uitkomst. De verschillende cahiers zijn geschreven als inspiratiebron voor iedereen die ruimte wil maken voor kunst. De cahiers leveren bouwstenen om een eigen of een gezamenlijk verhaal over Spacemaking vorm te geven. Ze vormen geen keurslijf of dwingend format maar leveren ingrediënten aan waarmee Spacemakers, kunstenaars en organisaties samen een narratief kunnen ontwikkelen: welke verandering willen we, wat is de betekenis van kunst, hoe kunnen we de spanning tussen kunst en andere domeinen werkzaam maken, hoe maken we ruimte voor kunst en tot wat kan dat leiden?

Die vragen, heel losjes gebaseerd op de structuur van Joseph Campbell's The Hero's Journey, vormen de basis van de vijf cahiers. De hoofdpersoon in deze reis is de Spacemaker:

- 1. De Roeping:** In dit cahier gaat het over the call to adventure, of waartoe Spacemakers zich geroepen voelen om ruimte te maken voor kunst in andere contexten om zo tot systeemverandering te komen. Welk verschil willen ze maken? En vanuit welk idee, waarde of overtuiging doen ze dat? Wat staat er op het spel?
- 2. De Belofte van Kunst:** Gegeven de roeping, beschrijven Spacemakers hoe ze de belofte van kunst zien voor systeemverandering. Waarom moet er ruimte voor kunst gemaakt worden? Welke rol heeft kunst in de transitie?

- 3. De Spanning:** Spacemakers betreden het relatief onbekende terrein van kunst in andere contexten, waarbij ze de spanning ervaren rondom het balanceren tussen verschillende werelden. Deze spanning kan zowel helpend als belemmerend zijn. In dit cahier wordt verder ingegaan op waar die spanning zich bevindt, waar die vandaan komt, en hoe die zich uit.
- 4. De Hulp:** Hoe maken Spacemakers ruimte voor kunst in de transitie? Wat voor ruimte is dat dan? En waar staat de Spacemaker in die gecreëerde ruimte?
- 5. De Gift:** Wat laat je achter als Spacemaker? Hoe dragen de geschenken van Spacemaking bij aan de transitie naar systeemverandering? En hoe weet of meet je de waarde van dat wat je achterlaat?

Of je nu een Spacemaker, kunstenaar, opdrachtgever, subsidieverlener of gewoon een nieuwsgierige geest bent, we nodigen je uit om deze cahiers te gebruiken als bron van inspiratie over hoe kunst kan samenwerken met andere domeinen en de waarde en het belang van Spacemakers voor deze samenwerking. Ontdek, leer en draag bij aan systeemtransitie door het omarmen van kunst én van Spacemaking.

Welkom bij The Spacemaker Stories, waar je meereist met Spacemakers die ruimte scheppen voor kunst op weg naar een volhoudbare toekomst.

Kim Caarls
Olga Mink
Marga Rotteveel
Godelieve Spaas
Jacco van Uden



De Space- makers

ART PARTNER

opgericht in 2008, is een organisatie die zich richt op het mobiliseren van hoogopgeleide creatieve denkers, zoals theatermakers, kunstenaars en filosofen, om artistieke interventies te gebruiken als katalysator voor verandering in organisaties. Ze geloven dat kunst de verborgen aspecten van systemen en processen kan onthullen en werken samen met leiders die de waarde van verbeeldingskracht en de artistieke mindset erkennen. Met hun Creative Catalyst Cycle, waarbij artistiek onderzoek centraal staat, ontwikkelen ze op maat gemaakte interventies die diepgaande veranderingen in organisaties stimuleren. Sandra Boer en Jetske Freeve, de huidige partners, fungeren als 'ruimtemakers' en faciliteren de samenwerking tussen opdrachtgevers en kunstenaars om impactvolle verandering te bewerkstelligen.

CIRCUS ANDERSOM

is het autonome makerscollectief van Esmé Calis, Martijn Engelbregt en Allard Medema, ondersteund door een keur van creatieve makers, onder zakelijke leiding van Linda Koene. Met locatiespecifieke onderzoekstrategieën verleiden ze plekken en mensen die (on)bewust om verandering verlegen zitten. Spelenderwijs helpen ze organisaties en systemen om orde op stellen te zetten. Om ingesleten patronen onder de loep te nemen en er verse alternatieven voor te ontwikkelen. Geen tijdelijke impuls, maar creativiteit als voorwaarde voor duurzame verandering. Met installaties, performances, workshops en alternatieve onderzoeksmethoden maakt Circus Andersom wakker en nodigt ze uit tot dromen. Een waaier aan directe, artistieke en ontwapenende werkvormen stelt betrokkenen gerust en daagt ze tegelijkertijd uit om meer mens te worden. Onder de noemer Fysieke Filosofie ontwaart Circus Andersom lichaamsgeoriënteerde wijsheid om herstel van de verbinding tussen hart, hoofd en buik mogelijk te maken. Betrokkenen voelen zich uitgenodigd om met een frisse blik naar zogenaamde vanzelfsprekendheden te kijken. Circus Andersom schroomt niet te schuren en zoekt bewust de verwondering op omdat ze geloven in onontgonnen wegen binnen onze hokjesmaatschappij. Mensen mogen meer ruimte ervaren om zichzelf zijn.

FUTURE OF WORK

onder artistiek leiderschap van Olga Mink en Godelieve Spaas, is een hybride platform voor artistiek onderzoek en co-creatie. De stichting brengt nieuwe samenwerkingsvormen en duurzame strategieën rondom werk en economie tot stand, en stelt visies voor die de dialoog bevorderen over een economie waarin onze behoeften ondergeschikt zijn aan de eisen voor een gezond ecosysteem en een rechtvaardige samenleving. Ze erkennen de noodzaak om de economie te heroverwegen en verbinden op artistieke wijze sociale, economische en culturele ecosystemen, waarbij mede-eigenaarschap wordt gegeven aan makers, ontwerpers, burgers, kennisinstellingen, ondernemers en het midden- en kleinbedrijf.

IN4ART

werkt als onafhankelijk instituut voor op kunst gebaseerde, verantwoorde technologische innovaties. In4Art verbindt wetenschap, technologie en kunst en richt zich, met hun Art-Driven Innovation methode, op het creëren van ruimte voor experimenten die verantwoorde innovaties mogelijk maken. Hierbij zoeken ze naar onverwachte oplossingen om positieve, wereldwijde veranderingen teweeg te brengen. In4Art wil ideeën van maatschappelijke en economische structuren te heroverwegen door circulariteit, biodiversiteitsherstel en inclusiviteit centraal te stellen. Het potentieel van kunst in onze samenleving en economie moet benut worden volgens In4Art, om met nieuwe denkwijze onze huidige economie te transformeren en verantwoorde innovaties te realiseren.

V2_

Lab for the Unstable Media, met Michel van Dartel (directeur), is een interdisciplinair centrum voor kunst en mediatechnologie in Rotterdam, Nederland. Sinds de oprichting in 1981 biedt V2_ een platform voor kunstenaars, ontwerpers, wetenschappers, onderzoekers en ontwikkelaars om hun werk te presenteren, produceren, archiveren en publiceren op het snijvlak van kunst, technologie en samenleving. V2_ streeft ernaar om kunst en design een essentiële rol te laten spelen in de maatschappelijke inbedding van technologische ontwikkelingen. Door kritische dialoog, artistieke reflectie en praktijkgericht onderzoek verkent V2_ kwesties met betrekking tot de sociale impact van technologie.

WAAG

bevordert een kritische reflectie op technologie, ontwikkelt technologische en maatschappelijke ontwerpvaardigheden en stimuleert sociale innovatie. Samen met een team van ontwerpers, kunstenaars en wetenschappers past Waag publieke onderzoeksmethoden toe op technologie en de samenleving, met als doel zoveel mogelijk mensen te betrekken bij het ontwerpen van een open, eerlijke en inclusieve toekomst. Waag Futurelab draagt bij aan duurzaam onderzoek, ontwerp en ontwikkeling voor een rechtvaardige samenleving door opkomende technologieën te onderzoeken, culturele aannames te bevragen, te experimenteren en alternatieven te ontwerpen op basis van publieke waarden, en samen met de samenleving te werken aan een inclusieve toekomst.

Editorial

Wat maakt kunst waardevol, niet alleen binnen het domein van de kunsten, maar ook daarbuiten? Het thema 'De Belofte' onderzoekt hoe ruimte maken voor kunst in andere sferen kan bijdragen aan betekenisvolle perspectieven in een wereld in transitie. Kunst zit diep geworteld in onze cultuur. Het is niet iets geïsoleerd dat los staat van de samenleving. Kunst kan onze manier van (samen)leven op een positieve manier beïnvloeden en laat ons meer verbonden 'voelen' met de wereld om ons heen. Kunst heeft een transformerende kracht die de mens in staat stelt om betekenis te geven aan hun omgeving, gemeenschappen te vormen en culturele waarden over te dragen.

Binnen Sustain staan een aantal Spacemakers centraal die allemaal werken op het snijvlak van kunst en andere disciplines. In het thema 'De Belofte' belicht ik een van deze Spacemakers en kijk ik hoe zij zich inzetten voor maatschappelijke inbedding van kunst als aanjager voor systeemverandering. Hierin gaat het niet over het oplossen van maatschappelijke problemen maar over hoe artistieke interventies bijdragen aan het creëren van nieuwe inzichten, praktijken, verhalen of perspectieven.

In deze publicatie vind je geen eenduidig lineair verhaal, maar een bricolage van perspectieven, bestaande uit interviews, verhalen en beelden.

Samen geven ze ideeën weer over de belofte van kunst en wordt duidelijk dat al deze verschillende interpretaties samen de essentie pakken van wat kunst ons te bieden heeft.

In het essay *Een Romantisch Alternatief*, dat ik samen met Dick Rijken heb geschreven, onderzoeken we de belofte van kunst in een samenleving die rationeel, wetenschappelijk denken op een voetstuk heeft geplaatst en weinig ruimte lijkt te bieden voor ons gevoelsleven. We betogen dat veel van onze uitdagingen juist baat hebben bij een professionele integratie van denken en voelen—een manier van denken waar kunstenaars vertrouwd mee zijn. Ons doel is om een mogelijke weg te verkennen naar een samenleving waarin meer ruimte is voor betekenisvolle verbindingen tussen kunst, de systeemwereld en onze leefwereld.

Volgens schrijver Vamba Sherif belooft kunst ons wakker te schudden. In zijn column 'Kunst als Katalysator voor Verandering' laat Sherif zien hoe dit in het verleden op verschillende manieren is gebeurd, door middel van literatuur. Hij illustreert hoe kunst ons de mogelijkheid biedt de wereld te begrijpen door vanuit het perspectief van een ander naar de wereld te kijken. Deze bijdrage benadrukt dat kunst niet alleen een waardevolle bron van kennis is waarmee we ons wereldbeeld kunnen verbreden, maar ook een middel kan

zijn om ons te verbinden met een tot nog toe onbekende realiteit.

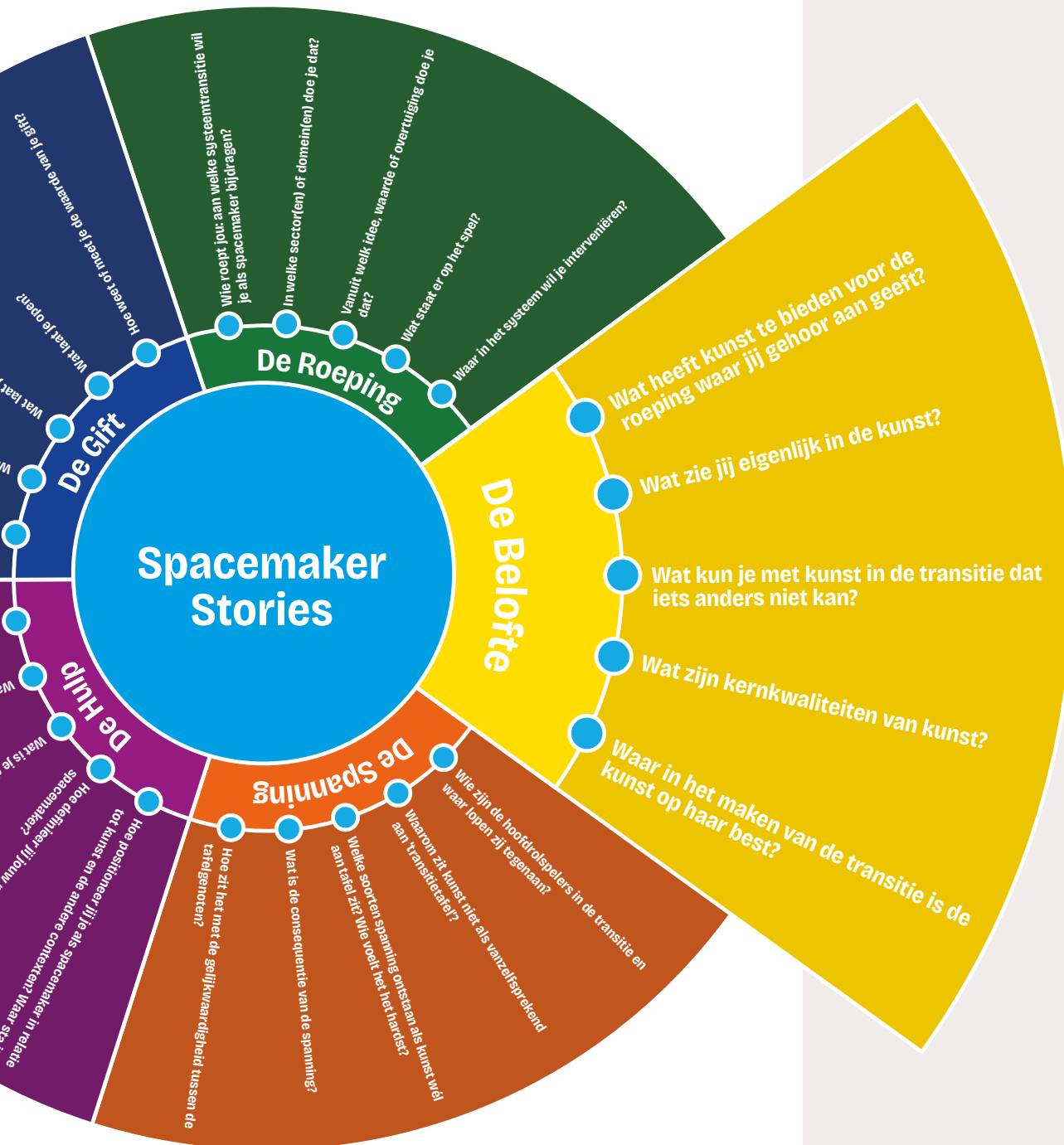
In het artikel 'De belofte van een Spacemaker' neem ik een kijkje in de wereld van V2_. Ik sprak met directeur Michel van Dartel, over hoe zij artistieke interventies verbinden met maatschappelijke onderwerpen, zonder meteen in de oplossing modus te schieten. Gesprekken met andere betrokkenen binnen het netwerk van V2_ belichten de relatie tussen kunst, technologie en samenleving en geven een kijkje in de keuken van deze Spacemaker. Hierin wordt zichtbaar dat zij niet alleen ruimte maken voor kunst in andere sferen, maar ook voor kunstenaars om die belofte waar te maken.

Last but not least, bevat dit issue ook een bijdrage van onderzoekers Marga Rotteveel en Ine Mols. Hierin fungeert riet als metafoor binnen het onderzoek Sustain. Godelieve Spaas schrijft in het stuk "Ik beloof" over haar persoonlijke beloftes, zowel in de liefde als in haar onderzoek.

Voor liefhebbers van kruiswoordpuzzels is er een speciaal hoofdstuk op pagina 37. De antwoorden vind je achterin. Over de uitslag kan niet worden gecorrespondeerd.

Olga Mink

In deze publicatie vind je geen eenduidig lineair verhaal, maar een bricolage van perspectieven, bestaande uit interviews, verhalen en beelden



Spacemaker Stories

Elke Spacemaker heeft een uniek verhaal. Deze verhalen gaan over welke veranderingen ze willen, wat de betekenis van kunst is, hoe de spanning tussen kunst en andere domeinen benut kan worden, hoe ruimte voor kunst gemaakt kan worden en waartoe dat kan leiden.

We hebben zes Spacemakers vragen voorgelegd over hun verhaal. In het cahier over **De Belofte van Kunst** beschrijven Spacemakers hoe ze de belofte van kunst zien voor de systeemverandering waar ze voor staan. Waarom moet er ruimte voor kunst gemaakt worden? En welke rol heeft kunst in de transitie?

We vroegen de Spacemakers om woorden te geven aan de belofte van kunst.

De kracht van het benutten van een artistieke mindset

- ART PARTNER

Art Partner maakt het ongehoorde hoorbaar, brengt de onderstroom naar boven en maakt het onzichtbare zichtbaar. Het startpunt is altijd de urgente behoefte om te veranderen. Als deze behoefte bij de organisatie aanwezig is, doet Art Partner een verkennend artistiek onderzoek. In dat onderzoek ontstaat door alle gesprekken, verhalen, kennis en gevoelens, een duidelijk beeld van wat nodig is om de verandering aan te wakkeren.

Dit creatieve proces leidt tot een artistieke interventie. Hoe deze interventie eruitziet, is steeds maatwerk. Het is dus onmogelijk om van tevoren aan te geven wat de uitkomst zal zijn van het creatieve proces. Wat wel als een paal boven water staat, is dat het doordringt tot de essentie van het vraagstuk. Altijd, zonder uitzondering. En dat is precies de kracht van de mindset van kunstenaars. Die gaat verder dan kijken en denken, zelfs verder dan anders kijken en anders denken. Deze mindset is in staat om een compleet nieuw toekomstperspectief te creëren.

Een voortdurende uitnodiging om te ontspannen in het niet-weten

- CIRCUS ANDERSOM

Circus Andersom streeft ernaar met kunst ruimte te creëren voor lastige en complexe ideeën in ogenschijnlijk onverengbare domeinen. Kunst wordt gezien als een uniek platform waar verdieping, verbreding en omkering vanzelfsprekend zijn. Het is een middel waarmee ze ongemakkelijke vragen stellen en ruimte en tijd bieden die elders vaak ontbreken.

In een tijd van onzekerheden benadrukt Circus Andersom het belang van het niet-weten, waarbij kunst fungeert als een bron van deze ruimte. Ze leggen de nadruk op kunst die op laagdrempelige wijze spannende elementen introduceert waarbij verbeelding centraal staat, beginnend bij verwondering en de verbinding tussen hoofd, hart en buik.

Kunst als collectieve werkpraktijk

- FUTURE OF WORK

Volgens Future of Work ligt de belofte van het creëren van ruimte voor kunst in het samenbrengen van kunst, economie en samenleving. Hier kunnen kunstenaars een spiegel voorhouden en radicaal nieuwe perspectieven bieden. De open, speelse, nieuwsgierige en kritische blik van kunstenaars is essentieel om dieperliggende motivaties te begrijpen, de status quo te bevragen en burgerlijke ongehoorzaamheid aan te moedigen.

De betekenis van kunst voor Future of Work is enorm, vooral in een samenleving gedomineerd door uitbuiting, uitputting, winstbejag, competitie, efficiëntie en korte termijn denken. Kunst biedt ruimte voor experiment, betekenis en ambiguïteit, waardoor in verbinding met andere domeinen het economische systeem op speelse en fundamentele wijze kan worden doorgrond en bevraagd.

Kunst stimuleert (zelf)reflectie en heeft de potentie om nieuwe betekenisvolle verbindingen te creëren tussen economie en samenleving. De essentie van kunst, waarvoor Future of Work ruimte maakt, is het vermogen van kunstenaars om alternatieve economieën tastbaar te maken.

De kunst is niet de oplossing, maar de aanjager voor nieuwe oplossingen

- IN4ART

In4Art zet kunst in om te komen tot vernieuwende ideeën en concepten. Het belang van kunst ligt in het vermogen van het artistieke experiment om nieuwe perspectieven en inzichten te bieden, met name in het bevragen van technologie en het verkennen van mogelijkheden.

Er is noodzaak om ruimte te maken voor kunst, met name artistiek onderzoek, als een integraal onderdeel van het ontwikkelen van oplossingen voor hedendaagse uitdagingen. Hiervoor bestaat momenteel nog weinig infrastructuur.

De essentie van de kunst waar In4Art ruimte voor maakt, ligt in het artistieke experiment dat voortkomt uit het bevragen en mede-ontwerpen van technologie. In4Art ziet kunst een rol als aanjager en bevrager, met de mogelijkheid om bewustwording te vergroten en onderbelichte kwesties onder de aandacht te brengen. Het gaat niet over de oplossing zelf, maar eerder hoe kunst een katalysator kan zijn voor nieuwe oplossingen in samenwerking met andere partijen.

We bieden ruimte aan andere ideeën over technologie: de ideeën van kunstenaars

- V2_

Voor V2_ houdt het creëren van ruimte voor kunst in dat er verbindingen worden gelegd met andere domeinen en dat daardoor nieuwe doelgroepen voor cultuur worden aangesproken. Dit is noodzakelijk omdat de huidige koers van technologie wordt bepaald door de technologie-industrie en de markt, die per definitie geen aandacht besteedt aan zaken waar geen prijskaartje aan hangt, zoals kwaliteit van leven, natuur of mensenrechten. Kunst kan de problemen die daaruit voortkomen belichten en mensen helpen zich daar een mening over te vormen.

De essentie van de kunst waarvoor V2_ ruimte creëert, ligt in het vermogen om zowel autonoom als ingebed te zijn, buiten de kaders van innovatieagenda's te denken en vanuit de maatschappelijke realiteit te werken. De motivatie om kunst in te zetten voor verandering komt voort uit het groeiende besef dat slimme technologische innovaties alleen de uitdagingen waar we voor staan niet zullen oplossen. Daarom stellen steeds meer mensen kritische vragen over de doelen van technologische ontwikkelingen en de drijfveren erachter. Het motiveert V2_ dat deze mensen de organisatie steeds beter weten te vinden, omdat er ruimte wordt geboden aan andere ideeën over technologie, de ideeën van kunstenaars en de reacties die hun kunstwerken oproepen.

Kunst, met haar verbeeldingskracht, speelt een belangrijke rol in het interpreteren van de maatschappelijke impact van technologische ontwikkelingen en het verkennen van radicale alternatieven.

We are able to transcend the object of art

- WAAG

Bij De Waag is de belofte van het creëren van ruimte voor kunst geworteld in het idee dat kunst niet alleen het vertrekpunt is van acties, maar tegelijk ook een krachtige invloed uitoefent op acties. Kunst inspireert en omarmt verschillende perspectieven. Kunst kan domeinen verbinden, dialogen stimuleren en empathie bevorderen.

Het is essentieel om ruimte te geven aan kunst omdat Waag ziet dat de waarden van vertrouwen, rechtvaardigheid en zorg het meest bewust worden aangepakt door artistieke praktijken. Hierbij dient kunst als een ruimte waar kritisch denken, zorg en samenwerking tot uiting komen. Voor Waag draait de kern van kunst waarvoor ruimte wordt gemaakt om betekenis en het stimuleren van zorg.

Kunst is niet slechts een middel tot verandering; het is de verandering zelf, door voortdurend vragen te stellen, problemen te formuleren en alternatieven te ontdekken en te experimenteren. Bij Waag vervult kunst de rol van provocateur en vraagsteller in het transitieproces.

Een Romantisch alternatief

OLGA MINK & DICK RIJKEN

In deze tekst beargumenteren we dat het inleveren van maatschappelijke problemen bij de kunsten niet zinvol is, maar dat veel van onze uitdagingen wel degelijk gebaat zijn bij een manier van denken waar de kunsten zeer vertrouwd mee zijn. Vervolgens gaan we kijken vanuit de kunsten zelf en zien we dat het denken en het maken daar ook niet hebben stilgestaan. Uiteindelijk lijkt er ruimte te zijn voor nieuwe verbindingen tussen kunst en samenleving die misschien wel veel verder gaan dan we ons nu kunnen voorstellen.

“Beware; for I am fearless, and therefore powerful.”

- Mary Shelley, Frankenstein

HELP!

Steeds meer zien we dat kunst wordt ingezet om maatschappelijke transitie te bevorderen. Vele systemen in de samenleving werken niet of nauwelijks meer, en het voelt alsof we hard tegen de grenzen van het technocratische neoliberalisme aanlopen. Transitiekundig hoogleraar Jan Rotmans benoemt een lange lijst van kwesties die ons fundamenteel en urgent uitdagen: van energie, grondstoffen en landbouw tot zorg, onderwijs en het persoonlijk leven. Overal in de samenleving zien we crisissen die wel wat nieuw denken kunnen gebruiken en de kunsten zijn toch bij uitstek het domein van creativiteit? Toch? Toch???

Was het maar zo eenvoudig.

Wie verder kijkt ziet dat kunst deze belofte niet kan, en ook niet zou moeten willen waarmaken. Allereerst is het idee dat ‘creativiteit’ ons een

oplossing kan bieden veel te oppervlakkig. Creativiteit als zodanig is het probleem niet en het is ook niet exclusief het domein van kunstenaars of ontwerpers. Nieuw is namelijk niet per definitie beter en in allerlei domeinen van de samenleving is er genoeg creativiteit om die niet bij kunstenaars te hoeven zoeken. Een tragisch voorbeeld is de financiële sector, die voorafgaand aan de wereldwijde crisis in 2008 extreem creatief was in het ontwikkelen van financiële producten die op weergaloze wijze hebzucht stimuleerden. Met beschamende desastreuze gevolgen. Daarnaast zijn we ook niet op zoek naar *nieuwe* oplossingen, maar naar *betere*—waarin betekenis en de juiste waarden centraal staan. Zorg gaat niet meer over menselijkheid, maar over het efficiënt aanbieden van ‘zorgproducten’ aan ‘cliënten’, het onderwijs gaat niet meer over het cultiveren van nieuwsgierigheid, maar over het halen van diploma’s en het goed scoren op cijferlijsten. We zijn in veel van onze systemen de essentiële waarden kwijtgeraakt in een neoliberale *race to the bottom* op zoek naar efficiëntie en winst. Het gaat er om dat we op een betekenisvolle manier naar onze echte waarden gaan kijken, niet om ‘nieuwheid’.

Kan kunst deze belofte waarmaken? Misschien...

Niet langer een van de sectoren?

Hoe heeft het zover kunnen komen? Kunst was altijd een van de sectoren in de samenleving (net als zorg, onderwijs of veiligheid), die min of meer geïsoleerd omging met eigen concepten, organisaties en professionals, maar nu serieus wordt bevraagd door andere sectoren om te hulp te schieten. Dat dit nu gebeurt, is echter geen toeval.

*Een wereld die zo complex is
geworden dat 'eerst begrijpen,
dan veranderen' niet meer werkt*

*Nog meer of nog langer
nadenken gaat niet helpen*

Complexiteit en technocratie

Allereerst is er de complexiteit van problematiek in onze technocratische neoliberale samenleving. We hebben vanuit een lange geschiedenis van succesvol toepassen van technologie en rationaliteit veel processen in onze samenleving georganiseerd in steeds complexere systemen. Wetenschappelijke kennis en analytische methodieken waren lang het fundament van een 'eerst begrijpen, dan veranderen' manier van werken. Inmiddels is in onze netwerksamenleving alles met alles verbonden, en is de wereld zo complex geworden dat technologie ons geen oplossingen meer kan bieden voor de onvoorspelbare sociale en morele kwesties die allemaal met elkaar samenhangen. Met als gevolg een wereld die zo complex is geworden dat 'eerst begrijpen, dan veranderen' niet meer werkt. Nog meer of nog langer nadenken gaat niet helpen.

Neoliberaal falen

Voeg daaraan toe een liberaal geloof in marktwerking waardoor we veel maatschappelijke waarden en uitdagingen hebben uitbesteed aan bedrijven die alles goedkoper, eerlijker en efficiënter konden organiseren dan langzame, logge overheden. We hebben daarbij over het hoofd gezien dat juist veel maatschappelijke waarden helemaal niet makkelijk te vertalen zijn in meetbare of definieerbare 'targets' en 'deliverables'. De Nederlandse dichter Lucebert zei het ook al: "alles van waarde is weerloos". Niet in de laatste plaats in het geweld van marktwerking, *shareholder value* en *return on investment*. Liefde, vriendschap, schoonheid, laten zich niet definiëren of kwantificeren en komen er dan ook stelselmatig bekaaid van af.

Filterbubbels

En dan is er ook nog het Internet dat ons allemaal verbindt en ons tegelijkertijd tegenover elkaar uitspeelt. We zien alles en hebben overal een mening over. Het biedt een ideale infrastructuur voor transparantie en opinievorming. We schelden elkaar uit op social media vanuit de illusie van veiligheid in onze eigen filterbubbels. Terwijl deze echokamers continu ons eigen gelijk bevestigen en we in een voortdurende feedbackloop worden gehouden. PIIIIIEEEP!!

Begrijpen werkt niet meer

Kort gezegd: complexiteit laat zich niet in alle rust analyseren, definities en meetbare doelen zijn niet geschikt voor wat echt belangrijk is in het leven, en het leven blijkt doordrenkt te zijn van rommelige afwegingen tussen allerlei maatschappelijke en persoonlijke waarden, waarin emoties ook nog eens een dominante rol spelen. Dit zijn geen problemen meer die we technocratisch kunnen oplossen.

De wetenschap helpt ons bij het begrijpen van de wereld zoals die is, maar vertelt ons weinig over de toekomst. Instituties lijken de weg kwijt te zijn in hun eigen systemen die zich maar niet aanpassen aan een veranderende wereld. De politiek lijkt verstrikt in een web van radicalisering waarin wanhopig gezocht wordt naar eenvoudige oplossingen (het is allemaal de schuld van buitenlanders/het kapitalisme/de patriarchie/de EU/etc.) Bedrijven zijn meer bezig met het bedienen van aandeelhouders dan van hun klanten.

Nieuwe betekenis

Het besef dat we moeten vernieuwen langs de as van waarden en betekenis, wordt steeds sterker. Dat kunnen we feitelijk constateren als we zien wat het internet doet met ons denken over de wereld en ons leven, en we voelen het ook intuïtief. Wat we hebben werkt niet meer. Alles moet écht anders. Niet sneller, goedkoper of efficiënter, maar wezenlijk anders.

Betekenisvoller en meer vanuit waarden die we echt belangrijk vinden in het leven in plaats van winst en efficiëntie.

Is dat dan de belofte van kunst? Zou kunnen...

Niemand kan het oplossen

Maar dat is makkelijker gezegd dan gedaan. In de wirwar van problemen en vastgelopen systemen, is er geen eenvoudige oplossing of een enkel vakgebied dat naar voren geschoven kan worden als verlosser. Dus ook de kunsten niet. Bovendien zit de kunst misschien helemaal niet te wachten op zo'n verlossersrol.

Laten we ook eens vanuit het perspectief van de kunsten zelf kijken.

Geen waarheid, maar betekenis in de kunsten

Kunst gaat niet over waarheid, maar over het representeren (let op het woord: RE-presenteren, opnieuw presenteren) van de werkelijkheid. En wel op een manier die er betekenis aan geeft. Betekenis is het kernbegrip waar alle vormen van artistieke expressie en reflectie op gericht zijn. Zoals de zorgsector gaat over gezondheid, zo gaan de kunsten over betekenis: van een eenvoudige melodie die een gevoel van troost oproept tot een schilderij van een pijp dat geen pijp is, maar een schilderij, het is allemaal spelen met betekenis. En dat is wat anders dan het oplossen van problemen. Maar daarover later meer.

Interpretatie is subjectief

Essentieel in dat proces is interpretatie. Betekenisgeving is een proces van interpreteren. Daarmee is het bijna altijd ook persoonlijk—alles hangt af van het perspectief van degene die interpreteert. Kunstonderwijs richt zich dan ook heel

Kunst heeft het vermogen om een geheel nieuwe taal, symboliek, context of verhaal te creëren.

sterk op het ontwikkelen van de maker als persoon naast kennis en vaardigheden. Kunst is vooral een mentaliteit, een manier van in de wereld staan waarin het ontwikkelen en communiceren van persoonlijke visie een centrale rol speelt. Kunst laat ons niet alleen de wereld zien of begrijpen, maar vooral ook voelen. Dat is categorisch iets anders dan 'we leggen het nog een keer uit'.

Ambigüiteit is de norm

Betekenis is zelden eenduidig, maar bijna altijd ambigu. Dubbelzinnig: meerdere betekenissen, tegelijkertijd. Goede kunst vernauwt het gevoel niet, maar opent het juist. Het is een interpretatie van de werkelijkheid die rijk aan betekenissen kan zijn en per persoon kan verschillen: niet alleen ambigu, maar ook subjectief. Kunst heeft het vermogen om zowel te laten zien en voelen 'wat is' als wat zou 'kunnen zijn'. Het is deze evocatieve ambigüiteit van verschillende werkelijkheden, die tegelijkertijd naast elkaar bestaan, elkaar erkennen en ontkennen, die kunst bijzonder, en tegelijkertijd ongrijpbaar maakt.

Samenvattend heeft kunst het vermogen om een geheel nieuwe taal, symboliek, context of verhaal te creëren. Het kan de weg wijzen om conventionele denkpatronen en verwachtingen los te laten en om het denken en het voelen op complexe manieren te verbinden. Volgens sommigen schuilt de belofte van kunst in het onvoorspelbare, het ongrijpbare en het onzekere, en dat staat ver van het ingezet worden om maatschappelijke problemen op te lossen. Zoals ook betoogd wordt door Nick Cave in de Red Hand Files: 'Art doesn't like being told what to do'. Hierin schuilt zowel haar kracht als haar kwetsbaarheid.

Maar het is misschien precies wat onze ontspoorde technocratie nodig heeft. Ophouden met denken in termen van 'het oplossen van problemen', of 'het uitvoeren van beleid', maar vele systemen in onze samenleving fundamenteel veranderen. In cruciale

systemen ruimte maken, forceren misschien wel, voor ambigüiteit en subjectiviteit. Erkennen dat veel problemen niet 'oplosbaar' zijn omdat het leven zelf bol staat van ambigüiteit. En dat we dat mee moeten nemen in het ontwerpen van en omgaan met die systemen. Erkennen dat betekenis en essentiële, maar ondefinieerbare waarden niet zonder subjectiviteit kunnen.

Hiermee ligt er een interessant dilemma op tafel. De kunst vragen om oplossingen is niet zinvol, maar de manier van denken van de kunst is misschien nu net wel wat nodig is. En de kunst zelf heeft in de afgelopen jaren ook niet stilgezeten en lijkt ook steeds meer een oprechte interesse te krijgen in nieuwe verbindingen.

Wat is er in de kunsten gebeurd?

Autonome vs toegepaste kunst

Er is een lange traditie van onderscheid maken tussen 'autonome' en 'toegepaste' kunst. De autonome kunstenaar is typisch een vrije geest die werken produceert zonder aansturing. Ook al is er sprake van een opdracht van een museum of festival, dan nog is het de maker zelf die alle keuzes maakt tijdens het produceren van een werk. De inhoudelijke ruimte is groot en wordt bepaald door de maker. Design als vakgebied werd lang gezien als 'toegepaste kunst': er is een opdrachtgever met een vraag of probleem en de maker produceert een werk dat tegemoetkomt aan die vraag. De inhoudelijke ruimte is dan ook veel kleiner omdat die voor een groot deel bepaald wordt door waar de opdrachtgever voor wil betalen. Dit zien we nog steeds terug in de ontwerpwereld. Om het kort te zeggen: 'wie betaalt, bepaalt' is nog steeds de norm bij veel ontwerp bureaus. Musea en concertzalen waren voor kunstenaars en de buitenwereld was voor ontwerpers die moesten werken vanuit een 'programma van eisen'. Waren en was. Dit is aan het veranderen.

Relational art en social design

We zien de laatste jaren steeds vaker dat makers buiten dit traditionele onderscheid om aan het werk gaan, met name in nieuwe vakgebieden als *social design* of *relational art*, waarin makers meer de rol spelen van een katalysator in (sociale) processen dan dat zij hun werk tentoonstellen in musea. Ze gaan aan de slag met (maatschappelijke) problematiek zonder dat er een opdrachtgever is, en maken werk in de context zelf: ze gaan naar plekken waarbij ze relaties aangaan met actoren en belanghebbenden.

Het is een andere manier van denken over en werken met kennis. Niet alleen gericht op het abstracte woordenspel of koude data van de wetenschap, maar ook doorleefde kennis die ook met onze zintuigen en met ons gevoel verbonden is. Dergelijke kennis leeft in de manieren van doen van mensen en gemeenschappen, waarin het maken en handelen integraal onderdeel is van het kennen. Systeemdenker Nora Bateson noemt het 'warme data' en eco-feminst Donna Haraway 'situated knowledge'. Het staat ver af van de afstandelijke technocratische manier van werken waarmee veel systemen in onze samenleving zijn en nog steeds worden gemaakt.

Studenten van het *Prins Claus conservatorium* in Groningen en *Maastricht Academy of Interdisciplinary Arts* worden opgeleid om vanuit diepe authenticiteit, persoonlijke, en artistieke drijfveren de verbindingen met 'de buitenwereld' op te zoeken. Ze werken praktijkgericht binnen verschillende contexten die ze eerst willen leren kennen en waar ze een verbinding mee aan willen gaan. De context is niet langer het museum, theater of concertzaal, sterker nog, die zien ze vaak als betekenisloos, want losgezongen van de wereld.

De keuze voor een toegepaste context is voor hen een oprechte autonome keuze. Wacht even, wat is hier aan de hand?

Autonoom vs 'in opdracht'

Het onderscheid tussen de autonome kunstenaar die werken maakt voor tentoonstellingen, concertzalen of festivals en de ontwerper die in opdracht werkt aan maatschappelijke problematiek lijkt vager te worden als 'autonoom' en 'toegepast' gewoon samen kunnen gaan. Autonomie is niet absoluut, maar een spectrum. Met aan de andere kant van dat spectrum niet 'toegepast' maar eerder 'in opdracht van'. Wie zich autonoom wil verhouden tot een groep mensen, ontkomt er niet aan om een deel van die autonomie in te leveren binnen die samenwerking. Wie werkt aan maatschappelijke vraagstukken, maar zich beperkt tot de initiële vraag die door een opdrachtgever wordt gesteld, laat veel kansen liggen.

Juist het ontsnappen aan die vraag en het zoeken naar nieuwe manieren van nadenken over de problematiek is vaak de weg naar betekenisvolle representaties of interventies, nieuwe manieren van kijken naar en denken over de wereld. We zien dan ook dat steeds meer opdrachtgevers (met name overheden als het gaat om sociale problematiek) wel met kunstenaars willen werken, maar terdege beseffen dat inhoudelijke vrijheid (ofwel: autonomie) een voorwaarde is voor interessante oplossingen: "wij willen dat je je met deze problematiek bezighoudt zonder dat we je een specifieke vraag stellen." Dat is geen 'programma van eisen' meer.

Reflectief vs Transformatief

Een onderscheid dat misschien nog wel interessanter is de positie van een project of werk ten opzichte van de samenleving. Musea en concertzalen zijn bewust geïsoleerd van de samenleving (ze worden dan ook wel witte en zwarte dozen genoemd), omdat zij vooral commentaar leveren op die samenleving vanuit een extern perspectief en letterlijk de wereld buitensluiten—het licht gaat uit, de muren worden hooguit met hoge ramen uitgerust voor lichtinval. Het is een vorm

van reflectie op afstand, met geen ander doel dan ons iets te laten denken of voelen OVER de buitenwereld, en niet IN die buitenwereld. Waar de wetenschap probeert de wereld te begrijpen door analyse en theorievorming, richten de kunsten zich op meer subjectieve en intuïtieve interpretaties van de wereld. Maar binnen de muren van musea en concertzalen blijven het commentaren. Het zijn verschillende vormen van reflectie, maar het blijft reflectie die niet intrinsiek transformatief is.

In een netwerksamenleving waarin alles met alles virtueel is verbonden, is een op relaties en verbinding gebaseerde manier van werken veel betekenisvoller. Door daadwerkelijk naar buiten te gaan en direct in een bepaalde context te werken, ontstaat een verbinding die potentieel transformatief is, en verder gaat dan alleen reflectie.

Dit is zowel EN autonoom EN toegepast, maar ook gesitueerd EN transformatief tegelijkertijd.. Makers en collectieven werken steeds vaker samen met organisaties en informele verbanden in de wereld. Niet om problemen op te lossen, maar om samen op zoek te gaan naar nieuwe betekenissen. Serieus en speels. Betrokken en met een frisse blik. Met gevoel voor complexe emoties en de rauwheid van het bestaan, maar ook voor de noodzaak om te experimenteren met nieuwe manieren van doen. Leren door te doen. Veranderen door mee te doen met empathie als voelspriet en doorleefde ervaring als bron en doel.

Het wegorganiseren van kunst in witte en zwarte dozen, geïsoleerd van de samenleving, staat in contrast met traditionele en kleinschalige samenlevingen waarin kunst op de eerste plaats kwam, zelfs wanneer de middelen beperkt waren Kunst was daar geen bijzaak, maar onderdeel van een rijke cultuur gebaseerd op relaties en uitwisselingen, zonder dat daar onmiddellijk een tegenprestatie verwacht werd. Schoonheidsbeleving beperkt zich niet tot de zalen van de kunstinstellingen, maar is

een integraal onderdeel van onze menselijkheid. In het verlengde hiervan betoogt Ellen Dissanayake dat de belofte van kunst niet in het object zelf zit, maar in de interactie, de verhalen en herinneringen die ontstaan tijdens het maakproces. Alles kan 'mooi' zijn, op veel verschillende manieren. En wat ons dierbaar is, willen we graag delen. In deze processen van uitwisseling ontstaan nieuwe verbindingen die onze identiteit vormgeven, in relatie tot de ander. Wie zijn we en wat willen we samen worden? De belofte van kunst zit hem hier dus in de uitwisseling van het geven als een fundament voor de mens als sociaal en esthetisch wezen. Ook hier: een mentaliteit die geworteld is in het dagelijks leven.

Een Romantisch alternatief

Noem het een romantisch alternatief. De Romantiek was ooit een kritisch antwoord op de intellectuele en rationele insteek van de Verlichting. Emotie en intuïtie, niet rationaliteit en logisch denken, werden gezien als de sleutel tot betekenis in het leven, met name in de kunsten. Emotie, individualiteit, natuur en geschiedenis werden gezien als tegenhangers van de rationele en vooral op feiten gebaseerde wetenschappelijke benadering van de Verlichting. Onze technocratie bouwt voort op het Verlichtingsdenken. Beslissingen moeten wetenschappelijk onderbouwd zijn, emoties zijn gevaarlijk en verdacht. Maar meer nadenken gaat ons niet helpen als onze sociaal-maatschappelijke uitdagingen moreel en emotioneel van aard zijn. We moeten vooral ook dieper met emoties en subjectieve betekenis leren omgaan.

En er is een vakgebied dat sinds jaar en dag professioneel omgaat met persoonlijke emoties, intuïtie serieus neemt als bron van kennis, niet bang is voor de paradoxen en de ambiguïteit van het dagelijks leven, maar ook niet voor feiten en scherp nadenken. Rationeel én empathisch omgaan met betekenis, waarden en emoties. Het kan en het gebeurt al eeuwen. In de kunsten.

We moeten vooral ook dieper met emoties en subjectieve betekenis leren omgaan.

Is dat dan de belofte van kunst?

Helaas is het romantische denken in de loop der jaren vaak geperverteerd. Het reactionair conservatisme is ondubbelzinnig schatplichtig aan romantisch denken. Maar de perversiteit van het voelen door extremistische populistten moet ons er niet van weerhouden om juist de professionaliteit op te zoeken in het omgaan met de gevoelsmatige kant van het leven. Waarden als schoonheid, verdraagzaamheid, solidariteit of zorgzaamheid zijn sterk verbonden met emoties en verdienen het om serieus genomen te worden door ze niet plat te slaan in meetbare targets of simplistische slogans waarmee boosdoeners gedemoniseerd worden. Dat spreekt het gevoel aan, maar doet er verder niets mee. En het is tijd dat we dat wel gaan doen. Veel van onze hedendaagse problemen zijn sterk emotioneel van insteek (eenzaamheid/armoede/huisvesting: rechtvaardigheidsgevoel, immigratie/racisme: angst voor het onbekende, etc.) en verdienen oprechte en empathische sensitiviteit als basis voor interventies.

En dat is precies het domein van de kunst. En misschien ook wel haar belofte. Dat we professioneel kunnen omgaan met het ruimte maken voor emoties, betekenis en niet meetbare waarden in de wereld.

Niet zo, maar zo

Methodologieën uit de kunsten, zoals bijvoorbeeld design thinking, worden steeds breder ingezet om maatschappelijke uitdagingen op te lossen. Workshops waarin bankmedewerkers binnen een dag leren hoe ze dankzij een nieuwe creatieve denkwijze tot nieuwe innovatieve ideeën komen, zijn eerder regel dan uitzondering geworden. En hoewel dit kan leiden tot interessante nieuwe inzichten, roept het tevens de vraag op of dit niet meer van hetzelfde is, zij het verpakt in een nieuw (duurzaam of technologisch of creatief) jasje.

Dergelijke generieke benaderingen leiden doorgaans niet tot een wezenlijk radicale andere denk-, ziens- of werkwijze met betrekking tot de onderliggende oorzaken van problemen, omdat zij veelal vanuit een geïsoleerd perspectief worden benaderd—dat van de context van een probleem die misschien wel de kern van het probleem is. En ze gaan precies om die reden dan ook niet werken.

Kunst kan verbinden en nieuwe betekenissen onthullen. Inclusief alle rauwe emoties en bij ons allen aanwezige paradoxale en hypocriete levenskeuzes. En daar moeten we mee aan het werk gaan. Niet alleen reflectief, maar met interventies en met onze poten in de modder. Kunst *moet* misschien wel schuren als er veel op het spel staat.

En dan komt de belofte van de kunst scherp in beeld: niet opgezadeld worden met de troep van een disfunctionele samenleving, maar laten zien hoe het anders kan, betekenisvoller en met respect voor diepe en menselijke waarden. Niet alleen toekijken en er wat van vinden, maar meedoen en voordoen. Voorleven, zeg maar. *Niet zo, maar zo!* Op het arrogante af laten zien dat het menselijk leven draait om emoties, waarden en betekenis, dat het bol staat van tegenstrijdigheden, en dat je daar professioneel mee om kunt gaan. Kwetsbaar én overtuigd, gevoelig én moedig, speculatief én gesitueerd, met twijfel én met passie. Niet schreeuwen om eenvoudige oplossingen, niet verzanden in welles-nietes discussies, maar mee-ontwerpen binnen contexten waarin we fijnzinnig en subtiel kunnen spelen met wat echt belangrijk is het leven, en accepteren dat alles uiteindelijk toch weer anders loopt dan dat we op voorhand gedacht hadden.

Schoonheid en troost, niet alleen in het museum, maar overal. Beloofd.



Afbeelding 1: Caspar David Friedrich's ontzagwekkende en genrebepalende schilderij met de man die uitkijkt over een betonnen doolhof in plaats van bergen in de mist. Illustratie door Olga Mink.

Kunst als katalysator voor verandering

VAMBA SHERIF

In de jaren vijftig van de 20^{ste} eeuw, vertrok een jonge Nigeriaan genaamd Chinua Achebe naar Londen om er te studeren. In zijn koffer zat een manuscript dat de geschiedenis van de moderne literatuur zou veranderen. Voorheen werden boeken geschreven door westerlingen over Afrika en in bepaalde mate ook over Azië en het Midden-Oosten gekenmerkt door de nadruk op het exotische. Afrika was dat verre oord met prachtige dieren en weelderige savannen, waar mensen woonden aan wie de beschaving leek te zijn voorbijgegaan. Als er een geschiedenis over het continent geschreven werd, was dat van geweld en aanhoudende oorlog. Maar dan verscheen de roman *Een wereld valt uiteen* van Chinua Achebe. In een klap, corrigeerde deze roman niet alleen dat verkeerde beeld van Afrika, maar het ging verder. De roman toonde personages, stuk voor stuk diepzinnig en complex, die worstelden met de gevolgen van het kolonialisme dat hun wereld had veranderd. De roman liet de Afrikaanse mens zien. Het opende, zoals alleen een kunstwerk dat kan, onze ogen naar de complexiteit van de Afrikaanse werkelijkheid. Naast deze roman, deden ook romans uit andere delen van de wereld dat wat kunst hoort te doen: een ander en rijk beeld van de mens tekenen. Zoals in de laatste roman van Tolstoj, *Haji Murad*, waarin een humaan beeld van de Tsjetsjeen werd geschetst, anders dan het beeld van Tsjetsjeenen dat bij Russen door de eeuwen heen leefde.

Dit is wat kunst in essentie moet zijn, een uiting die engageert, die urgent is, die ons falen en onze mislukkingen weerspiegelt, maar die ons ook dwingt anders naar de werkelijkheid te kijken. Kunst moet niet alleen over vertrouwde en bekende dingen gaan, het moet schuren, het moet onze diepste angsten verwoorden, onze woede, onze wensen vormgeven. Kunst is in staat bestaande



Afbeelding 1: Illustratie door Olga Mink

beelden te corrigeren, zoals Achebe of Tolstoi dat met hun romans deden. Het kan geschiedenissen vanuit andere perspectieven beschrijven en onvolledige of faliekant foute voorstellingen rechtzetten, een stem of gezicht geven aan mensen, zoals boeken en kunstwerken van Afrikanen en Aziaten tijdens of na het kolonialisme deden. Onderdrukking roept bij mensen de behoefte op om ook via kunst hun stemmen te laten horen. Het heeft ons bewust gemaakt van wat we niet wisten, het heeft ons doen nadenken en soms aangezet om in actie te komen om onrecht te bestrijden, om vrijheid of vrede te bewerkstelligen. Dankzij een kunstwerk zoals *Guernica* van Picasso dat de aandacht vestigde op de gruwelen van de Spaanse burgeroorlog, dankzij romans van Zuid-Afrikanen, zoals *Cry, The Beloved Country* van Alan Paton, *Mine boy* van Peter Abrahams, en films zoals *A Dry White Season* over dat land, wisten we meer over de vrijheidsstrijd van deze mensen en langzamerhand gingen we achter hun strijd en verlangens staan.

Geëngageerde kunst is meer dan noodzakelijk in deze tijd waar social media op escapisme gericht is en ons via algoritmen selectieve informatie geeft. Kunst maakt pluraliteit mede zichtbaar door ons de mogelijkheid te bieden om subjectieve waarheden op verschillende manieren te interpreteren. Het brengt onder ogen waar en wat er mis is in de wereld en geeft richting aan manieren om die wereld rechtvaardig en menswaardig te maken voor iedereen. Dat is wat kunst vermag: ons bewegen trouw te blijven aan deze intersubjectieve werkelijkheid en ons dwingt in actie te komen.

Vamba Sherif is schrijver, journalist, filmrecensent, curator en motivational speaker. Hij is in Liberia geboren en deels in Koeweit en Syrië opgegroeid en woont sinds 1993 in Nederland. Zijn werk behandelt thema's als migratie, thuishoren, liefde, slavernij-verleden, kolonialisme en de spanning tussen de gematigde en de radicale islam.

We willen de waarde van het kunstperspectief laten zien, zonder meteen in oplossingsdenken te schieten.

- Spacemaker

Voor ons is de kunst het domein waarin dingen gedaan kunnen worden die in en tussen andere domeinen moeilijk of niet kunnen.

- Spacemaker

"We zijn nog niet zo succesvol." Een wetenschapper wil weten wat het resultaat zal zijn van de samenwerking. En dan zeggen wij, nee nee, misschien begint er na lange tijd iets te resoneren, en misschien ontdek je ook wel iets over jezelf, maar verwacht geen efficiëntie. Dat is een voortdurende worsteling.

- Ekatarina Volkova

Hoe meer ik er dan ook van overtuigd raak dat kunst de wereld alleen kan veranderen wanneer kunstenaars de politiek ingaan. Daarmee bedoel ik niet dat kunstenaars moeten stoppen met geëngageerde kunst maken, ik bedoel eigenlijk vooral: "in hemelsnaam meer kunstenaars in de politiek, hoe fijn zou dat zijn?"

- Lieke Marsman

Kunstbijdrage

TEUN VONK

De belofte

"The Physical Mind" van Teun Vonk is, ondanks dat het visueel een indrukwekkende installatie is, vooral gericht op belichaming. Het verkent hoe onze gemoedstoestand beïnvloed kan worden en onderzoekt de relatie tussen lichaam en geest. Hoewel je als toeschouwer het werk tot je kan nemen door ernaar te kijken, beleef je het werk pas echt als je het zelf ondergaat. In een tijd waarin onze aandacht een kostbaar goed is en we steeds meer afleiding zoeken, laat dit werk zien wat we diep van binnen al lang weten: namelijk dat echte transformatie in onszelf zit. Vonk maakt deze belofte op sublieme wijze tastbaar en toegankelijk voor iedereen.

The Physical Mind (Teun Vonk)

Met The Physical Mind wil Vonk deelnemers de relatie tussen hun fysieke en mentale toestanden laten ervaren door fysieke druk op het lichaam toe te passen. De installatie bestaat uit twee opblaasbare objecten. De deelnemer ligt ertussen, wordt opgetild en voorzichtig samengedrukt tussen de twee opblaasbare objecten. Het optillen creëert een instabiel gevoel, een licht stressvolle sensatie die direct contrasteert met een veilig gevoel van zachtjes ingedrukt worden tussen twee zachte objecten. Paradoxaal genoeg vermindert deze gedwongen fysieke stimulus gevoelens van angst en verdwijnen stress en de vlucht- of vechtreactie. De deelnemer ervaart een verhoogde gevoeligheid voor prikkels, genormaliseerde alertheid en een kalme gemoedstoestand. De positieve effecten van deze verhoogde ontvankelijkheid kunnen enkele uren na de ervaring aanhouden. De installatie roept empathie op bij omstanders die getuige zijn van een deelnemer die de ervaring ondergaat.

Teun Vonk creëert met zijn kunstininstallaties, evenementen en performances fysieke ervaringen. Zijn werk draait om de verkenning van zowel zijn eigen lichaam als dat van de deelnemer. www.teunvonk.nl





De belofte van een Spacemaker

OLGA MINK

Spacemakers

Steeds meer culturele organisaties richten zich op het integreren van artistieke maakprocessen in de samenleving. In het project SUSTAIN is specifiek onderzocht hoe organisaties ruimte creëren voor kunst in andere 'sferen'. Deze organisaties worden daarom 'Spacemakers' genoemd. De manier waarop deze Spacemakers dit in de praktijk brengen, laat zien hoe zij hun opvattingen over de belofte van kunst vormgeven in een breder maatschappelijk veld, voorbij de kunsten. Het thema 'De Belofte' onderzoekt ook hoe deze belofte een rol kan spelen bij het bevorderen van systeemtransitie. En hoewel dit per persoon, organisatie en zelfs project verschilt, probeer ik ook te kijken of er een fundamentele belofte van kunst kan worden gedefinieerd. Wat biedt het domein van de kunsten dat andere domeinen niet kunnen bieden? De verhalen van en over de Rotterdamse Stichting V2_Lab for the Unstable Media (V2_), een van de Spacemakers binnen SUSTAIN, vormen de aanleiding voor deze verkenning.

Technologische evolutie

V2_ is een pionier op het gebied van transdisciplinaire kunst. Al sinds de jaren '80 hebben ze de vinger aan de pols in het samenbrengen van kunst, technologie en maatschappelijke reflectie. Ik spreek directeur Michel van Dartel, over hoe zij ruimte maken

voor kunst in andere sferen en hoe dit zich weerspiegelt in hun dagelijkse modus operandi. Als we kijken naar de invloed van technologie op ons dagelijks leven, dan zien we dat deze drastisch is veranderd in vergelijking met zo'n 42 jaar geleden, toen V2_ werd opgericht. Ik ben benieuwd hoe deze technologische evolutie de belofte van kunst voor een organisatie als V2_ over de jaren heeft beïnvloed. Volgens Van Dartel onderscheidt de organisatie zich door de jarenlange kennis die verankerd is in hun werkwijze ten opzichte van andere organisaties. "We hebben enorm veel ervaring met complexe productie- en onderzoeksprocessen binnen kunst en technologie". Dit beaamt ook de Australische kunstenaar Stelarc, bekend om zijn grensverleggende performancekunst met geavanceerde technologie: "V2_ was een van de weinige plekken in Europa die mijn technisch complexe performances kon faciliteren en de 'raison d'être' achter mijn werk begreep".

Grassroots

Met de evolutie van technologie is V2_ zich meer gaan richten op verbindingen tussen kunst, technologie en maatschappelijke thema's. Kunstenaar Marnix de Nijs, maakte die ontwikkeling van dichtbij mee. De kunstenaar pendelt tegenwoordig tussen Nederland en China, en via Zoom spreek ik met hem over zijn ervaringen met V2_. "Wat zij tegenwoordig doen is kunstenaars ondersteunen met kleinere financiële

injecties, en hen in staat stellen om sneller dingen te doen, terwijl wij in het begin van de jaren 2000 bezig waren met grootschalige projecten. Het verkrijgen van financiering kon jaren in beslag nemen, nu koop je een Arduino (een klein printplaatje met elektronica onderdelen)" vertelt De Nijs. Tegenwoordig zijn er veel meer mogelijkheden voor grassroots kunstprojecten en kleinschaligheid, waardoor meer nadruk komt te liggen op het proces en de samenwerking, dan alleen op het werk zelf, volgens De Nijs. Dit voorbeeld illustreert dat de belofte van kunst geen vaststaand gegeven is, maar onderhevig is aan verandering. Deze verschuiving naar meer kleinschalige samenwerkingen laat zien hoe een Spacemaker als V2_ flexibel is met externe ontwikkelingen.

Processen

Een van de beloften van kunst is dat ze ons op een nieuwe manier naar de wereld laat kijken. Om dit te realiseren, probeert V2_ verschillende innovatieve formats uit te voeren, om zo een zo breed mogelijk publiek te betrekken bij artistieke maakprocessen. "V2_ is niet bang om conventionele denk- en werkwijzen uit te dagen", zegt Van Dartel. "Het is een organisatie die op een reflectieve manier naar de wereld kijkt, en tegelijkertijd ook een plek waar software en hardware worden gemaakt." Kritisch denken en maken komen hier samen. "Door actieve deelname van kunstenaars en publiek te bevorderen in het vormgeven van de wereld worden zij kritische producenten die bijdragen aan het creëren van een betekenisvolle wereld." Van Dartel benadrukt dat deze betrokkenheid een centrale rol speelt voor de organisatie. Als voorbeeld noemt hij de 3x3 sessies, waarbij drie kunstenaars op drie verschillende momenten de totstandkoming van hun werk presenteren, met als doel de feedback van het aanwezige publiek mee te nemen in de verdere ontwikkeling van hun project. Kunstenaars presenteren hier geen voltooide werken maar hun voortdurende ontwikkelingsproces. Het unieke van 3x3 is dat het geen statische presentaties zijn van voltooide kunstwerken, maar dat het een levendige dialoog tussen kunstenaars en publiek op

gang brengt. Tegelijkertijd vervullen deze sessies een bredere rol: ze hebben het potentieel om het publiek te inspireren en brengen inzichten voort die makers anders nooit zouden ontdekken.

Autonoom en embedded

De rol van V2_ gaat verder dan het genereren van vernieuwende ideeën. Ze zien zichzelf als een verbindende kracht voor artistieke samenwerking, waarbij hun benadering zowel autonoom als 'embedded' is. Van Dartel bedoelt hiermee dat een kunstwerk zowel kan ontstaan vanuit een autonoom idee als vanuit een externe behoefte. "Door het artistieke proces in specifieke contexten te laten plaatsvinden, zien we hoe de kunsten waarde toevoegen buiten hun eigen sector. Vanuit deze belofte worden kunstenaars aangemoedigd om niet alleen in de studio te bedenken wat ze willen maken, maar om problemen en uitdagingen actief op te zoeken en zich bewust te zijn van de impact van hun ideeën in de samenleving," aldus Van Dartel. Volgens Van Dartel voelt de organisatie zich steeds meer verantwoordelijk voor het brengen van deze ideeën naar andere sectoren, waar ze relevant kunnen zijn. "Wat wij doen is niet slechts een eindresultaat maken. Het is juist dat proces samen doorlopen en daar ook andere partijen op laten aanhaken," zegt Van Dartel. Ze gebruiken deze momenten om ideeën uit te proberen samen met makers, belanghebbenden en het publiek. Een voorbeeld is het Europese *Starts4Water* initiatief, waarin mediakunstenaars ruimte krijgen voor onderzoek rond het thema watermanagement. In dit project staat niet het idee centraal dat kunstenaars alle waterproblemen gaan oplossen, maar eerder een benadering waarbij een reflectief proces wordt gestart door verschillende partijen en experts samen te brengen. "Onze jarenlange ervaring komt ook van pas in samenwerkingen met verschillende consortia en we merken dat partners nog wel eens schrikken van wat daarbij komt kijken, en hoe we deze processen bij V2_ inrichten", aldus van Dartel. Zo delen ze actief hun netwerk en bieden ze specialisatie en technische ondersteuning in de realisatie

van projecten. V2_ heeft hier in de loop van de jaren een 'fingerspitzengefühl' voor ontwikkeld, wat hen een aantrekkelijke partner maakt, ook internationaal.

Panel

Samen met het door de EU geïnitieerde project *Starts4Water*, organiseerde V2_ een open call, en werkte in de voorbereiding daarvan nauw samen met experts uit het werkveld. Zonder vooraf te weten welke resultaten te verwachten waren, ging de organisatie aan de slag om samen met het panel de problematiek rondom water scherp te krijgen en een open call te formuleren. Geert Van Der Meulen, onderzoeker aan de TU Delft was een van de experts die V2_ van kennis voorzag, zegt: "Wij leverden input en de mensen van V2_ stelden ons vragen om de inhoud scherp te krijgen. Ze vroegen niet om advies of om mijn mening, maar eerder: "Wat is er aan de hand in Nederland?" en "Hoe ver is de wetenschap, en de praktijk?" "Dat vond ik heel slim, want zo kwam je in korte sessies heel veel te weten, terwijl anders iemand dat allemaal in kaart moet brengen en dat niet per se het doel van je project is." De twee geselecteerde kunstprojecten uit de open call zouden ook onderdeel gaan uitmaken van de eerder genoemde 3x3 formule. Een aantal van de panelleden fungeerde als klankbord voor de geselecteerde kunstenaars. Anne Nigten, directeur bij het Centre of Expertise Arts & Education bij de Amsterdamse Hogeschool, was een van de panelleden. Ze vertelt dat de kunstenaars de vraagstukken niet zozeer hebben geprobeerd op te lossen, maar juist van echt nieuwe invalshoeken hebben voorzien. "Dat is creatief, kritisch en geëngageerd denken." Daarom denk ik dat die formules van 3 x 3 zo goed werken, als je daar het publiek actief bij betrekt", aldus Nigten. Het zijn veelal projecten die niet bedacht kunnen worden vanuit een geïsoleerde studio of in een blauwdruk, maar juist gedijen in een organisch proces, in interactie met anderen of met de omgeving. De belofte van kunst ontvouwt zich hier te midden van allerlei verschillende contexten, waarin kunst zich niet per se manifesteert als vorm van individuele expressie, maar als een dynamisch samenspel met

V2_ is niet bang om conventionele denk- en werkwijzen uit te dagen

Het samenbrengen van deze domeinen stelt de kunstenaar in staat om urgente vraagstukken op een speelse of poëtische manier zichtbaar te maken, zonder dat er meteen allerlei conclusies aan verbonden hoeven te worden.

de wereld waarmee het in verbinding staat. De belofte kan zelfs gedurende het proces veranderen.

Kunst en Wetenschap

Behalve de voorbeelden waarbij kunst midden in de samenleving staat en zij als aanjager fungeert voor grassroots projecten met communities en bevordering van publieksparticipatie, zien we ook een beweging waarin de verdieping wordt opgezocht en kunstenaars gaan samenwerken met wetenschappers. De processen binnen dergelijke samenwerkingen zijn niet altijd vanzelfsprekend. V2_ heeft inmiddels veel ervaring opgedaan hoe te navigeren binnen deze verschillende werelden die elk een eigen taal spreken. Het is belangrijk dat de verwachtingen van een dergelijk samenwerkingsproces helder worden gecommuniceerd, omdat deze processen wel degelijk van elkaar verschillen. Volgens Nigten is onderzoek voor onderzoekers het eindproduct, maar voor kunstenaars is dat altijd het geval. Dit zorgt ervoor dat een kunstenaar met sommige partners meer aan het begin van het project werkt, en andere partners betreft voor de eindfase. "Sommige wetenschappers zijn niet zo bekend met de kunsten, dus dan houdt het na een intensieve kennistransfer toch ook weer een klein beetje op" volgens Nigten. Hiermee bedoelt Nigten dat de duur van een onderzoek door een wetenschapper en het verkennende maakproces van een kunstenaar aanzienlijk verschillen. "Als je het Starts4Water project van V2_ vergelijkt met de looptijd van een wetenschappelijk onderzoek, is dat natuurlijk een fractie." Nigten doelt daarmee op het feit dat de intensieve kennistransfer die plaatsvindt tussen een wetenschapper en een kunstenaar, in een rap tempo plaatsvindt zodat de kunstenaar er vervolgens zijn of haar artistieke interpretatie op los kan laten. "Maar met dat omslagpunt is een kunstenaar ook echt even teruggeworpen op het eigen artistieke proces, en het maken van een kunstwerk, dat is dus niet noodzakelijkerwijs compatibel met hoe een wetenschapper werkt" zegt Nigten. Ondanks de verschillen in deze processen zien we dat de verbinding met de wetenschap voor kunstenaars betekenisvolle

synergieën mogelijk maakt. Het samenbrengen van deze domeinen stelt de kunstenaar in staat om urgente vraagstukken op een speelse of poëtische manier zichtbaar te maken, zonder dat er meteen allerlei conclusies aan verbonden hoeven te worden. Dit spelen met verschillende vormen van kennis geeft ruimte voor andere inzichten of ideeën, wat zeker ook waardevol kan zijn voor wetenschappers.

Nieuwe perspectieven

Goede kunst moet schuren, wordt wel vaker gezegd. Want zonder frictie verandert er niks. Kunstenaars zoeken grenzen op of brengen onverwachte elementen bij elkaar. V2_ staat als Spacemaker van nature zeer open voor verrassende en onverwachte ideeën. Nigten beaamt dat V2_ zich niet in een hokje laat duwen en moeiteloos *underground* en *highbrow* kunst door elkaar mengt. "Dat spreekt me altijd erg aan, dat er aan de comfortzones van mensen wordt gemorrelt", grinnikt Nigten. In het mission statement van V2_ wordt ook duidelijk dat ze als Spacemaker verder gaat dan het zoeken naar oplossingen; ze wil ruimte creëren voor kunst in een wereld die vaak geneigd is om directe resultaten te verwachten. Iets waar Internet Criticus Evgeny Morozov ons al voor waarschuwde in 2009, als reactie op het onstuitbare techno-optimisme overgewaaid uit Silicon Valley. Het geloof dat voor elk probleem een (technische) oplossing te vinden is staat ook wel bekend als solutionisme. Decennia later, zien we dat dit denken is doorgesijpeld in bijna alle sectoren, en een uitstekend verdienmodel blijkt. Volgens Van Der Meulen bestaat er een groot verschil in de mate waarin we geloven in de maakbaarheid van de samenleving. "Voor sommige bedrijven is dit namelijk hun businessmodel", waarmee hij verwijst naar het idee dat ze problemen snel oplossen, zolang er maar wordt betaald. "Maar zo werkt het natuurlijk niet, en die maakbaarheid is ook discutabel." Volgens Van Der Meulen is dat vaak symptoombestrijding, in plaats van te kijken wat er echt aan de hand is. "Alleen al daarom is het extra relevant voor een kunstenaar om hiermee aan de slag te gaan en niet van tevoren die verwachtingen

dicht te timmeren door te beloven dat kunst iets gaat doen wat je van tevoren niet kunt weten”, beaamt Van der Meulen. Hij benadrukt dat kunst een interessante strategie kan zijn om politieke of economische agenda's aan te kaarten en problemen vanuit een ander perspectief of denkkader te benaderen. Dit is ook waar V2_ op inspeelt in het begeleiden van deze samenwerkingen. Deze processen vergen aan de ene kant specifieke begeleiding en aan de andere kant ook een bepaalde mate van vrijheid. V2_ laat de kunstenaar zelfstandig deze processen doorlopen maar biedt tegelijkertijd wel een structuur of raamwerk. “Dit geeft makers veel autonomie”, aldus Van Dartel.

Vertrouwen

Het koesteren van artistieke processen binnen complexe samenwerkingen vergt een subtiel evenwicht tussen autonomie en loslaten, gedurende verschillende fasen van een project. Om de belofte van kunst tot volledige wasdom te laten komen is vertrouwen een belangrijke waarde. De kwaliteit van de relaties bepaalt in grote mate of de belofte van kunst kan ontstaan, zou je kunnen zeggen. Dit komt ook naar voren in het gesprek met kunstenaar Teun Vonk, die meerdere projecten met V2_ ontwikkelde. De artistieke bevoegdheid van deze relatief jonge maker springt meteen in het oog. Vonk benadrukt het belang van vrijheid binnen artistieke processen en neemt daarbij zijn residency in Shanghai, dat werd gefaciliteerd door V2_ als voorbeeld. Volgens eigen zeggen was het een werkperiode die op een totale mislukking uitliep. Er kwam in die periode weinig tot stand. Vonk noemt de ervaring “ronduit verschrikkelijk”. Aan het eind van de periode, kwam de kunstenaar vast te zitten tussen de deuren van de metro. Een interessante en intense ervaring die hem op dat moment tot rust bracht, en achteraf gezien als inspiratiebron diende om tot een nieuw idee te komen. Vonk besloot bij terugkomst in Nederland een kunstinstallatie te ontwikkelen waarin de bezoeker wordt meegenomen in een sensorische ervaring, waarin lichaamsdruk en prikkelverwerking centraal stonden. Hiermee wilde Vonk zijn ervaring in Shanghai met de metrodeuren

overbrengen en anderen een soortgelijke ervaring laten meemaken. Het werk *The Physical Mind* creëert een fysieke sensatie waarbij de deelnemer wordt opgetild en voorzichtig wordt samengedrukt tussen twee opblaasbare objecten. De installatie was zeer succesvol en werd op verschillende internationale kunstexposities vertoond. Sindsdien pleit Vonk, die soms organisaties adviseert over zijn vakgebied, dat er eigenlijk geen stress op dit soort processen moet zitten. “Het proces en het onderzoek zijn leidend, het resultaat komt er later wel uit, op een of andere manier.” De rol van de Spacemaker moet dus niet worden onderschat: flexibiliteit en vertrouwen tijdens deze precieze artistieke processen zijn belangrijke voorwaarden om een kunstenaar de ruimte te geven en de vrijheid te bieden om inspiratie op te doen of in te spelen op een situatie. Een Spacemaker moet als facilitator dus niet allerlei verwachtingen gaan projecteren op de kunstenaar. Het feit dat V2_ vertrouwen hield in de maker, ook al ontstond er niks op ‘le moment suprême’, laat zien hoe zij de belofte van kunst integreert in hun praktijk.

Tijd

Het creëren van vertrouwen is een belangrijke voorwaarde om samenwerkingsprocessen goed te laten verlopen, met name wanneer betrokkenen elkaar (nog) niet goed kennen. Dat maakt de belofte van kunst behalve onvoorspelbaar, soms ook fragiel. De manier waarop V2_ dit vertrouwen in samenwerkingen weet te waarborgen, komt ook tot uiting in het project *Starts4Water*. ‘Drought for Waterland’, een project van het kunstenaarscollectief ‘Center for Genomic Gastronomy’, was een van de winnaars van de open call die door V2_ werd uitgeschreven. Tijdens een gesprek met Kat en Zach, het kunstenaarskoppel achter ‘Center for Genomic Gastronomy’, komt naar voren dat ze aanzienlijke uitdagingen ondervonden bij aanvang van hun project. Het oorspronkelijke plan was gericht op de ontwikkeling van een klimaatbestendig voedselbos of andere vormen van regeneratieve landbouw, maar dit vereist een periode van ten minste 5, 10 of



Afbeelding 1: Center for Genomic gastronomy. Fotograaf: Sander van Wettum, (2022), tentoonstelling Art + Water bij V2_Lab for the Unstable Media

zelfs 50 jaar. Hoewel ze graag wilden samenwerken met Nationaal Park De Veluwe, beseften de makers al snel dat een subsidieperiode van zes maanden niet genoeg was om hun ambitieuze plannen te realiseren. Het korte en lange termijn aspect binnen dergelijke transitieprocessen werd daardoor een centraal thema binnen het project.

Ondanks deze beperkingen slaagden de kunstenaars erin het project naar hun hand te zetten en besloten ze om een diner te veilen dat over 10 jaar zal plaatsvinden. Met deze voorfinanciering wilden ze investeren in de ontwikkeling van een klimaatbestendig voedselbos dat gedijt in water. Walnootbomen zijn bijvoorbeeld een geschikte soort die kunnen omgaan met overstromingen en goed gedijen in vochtige omstandigheden. Maar de crux is dat het tientallen jaren duurt voordat zo'n boom volwassen is, waardoor het 'return on investment' van een dergelijk voedselbos een stuk minder lucratief is dan bijvoorbeeld andere vormen van (uitputtende) landbouw. Het neemt jarenlang in beslag voordat er voldoende voedsel geoogst kan worden, wat precies het probleem schetst dat ze met het project aan willen kaarten. De kunstenaars demonstreren treffend dat de overgang naar andere vormen van regeneratieve landbouw in een toekomst, die er anders uitziet dan vandaag, iets is van de lange adem, waarbij 'tijd' een doorslaggevende factor is. En het is precies deze lange termijn transitie die botst met de korte termijn focus van veel bedrijven, gedreven door het streven naar een zo aantrekkelijk mogelijk verdienmodel in een economie die draait om winstmaximalisatie. Overheden en bedrijven kiezen voor winst en rendement op de korte termijn, terwijl zij zich eigenlijk moeten richten op doelstellingen voor de lange termijn. Het kunstproject onthult mede waarom deze transitieprocessen, ondanks goede bedoelingen, niet altijd soepel verlopen.



Afbeelding 2: Center for Genomic Gastronomy, portrait (2021), field trip to Veluwe, archief V2_



Contexten

Het tweede project dat geselecteerd werd binnen Starts4Water is *Pier Pressure* van kunstenaar Mark IJzerman. Dit werk onderzoekt de verbanden tussen onze geglobaliseerde economie, de afnemende biodiversiteit in de haven van Rotterdam en het verdwijnen van de 'inheemse' visserscultuur in Rotterdam. IJzerman werpt met zijn project een kritische blik op de relatie tussen economische groei (globalisering, handel, vervuiling, opwarming van de aarde,..) en de achteruitgang van biodiversiteit, zoals veroorzaakt door de steeds vaker voorkomende Australische buisworm in Nederland, een soort die meereist op schepen uit verre oorden. Mark IJzerman: "Wat ik belangrijk vind is om twee contexten die eigenlijk niks met elkaar te maken hebben over elkaar te leggen en daar het verbindingspunt tussen te zoeken. Dat wordt vervolgens het middelpunt van mijn werk." Het gaat IJzerman dus niet om het creëren van oplossingen maar om betekenisvolle verbanden tussen verschillende (eco)systemen bloot te leggen. In zijn studio, ergens bij de Amsterdamse haven, praat ik met IJzerman over zijn ervaringen binnen het project.

Hij vertelt dat de samenwerking met wetenschappers hem veel specialistische kennis heeft opgeleverd over deze worm die andere soorten met uitsterven bedreigt. Desondanks is IJzerman ook kritisch en beschouwt hij de wetenschap soms als navelstaarderij, omdat er te veel nadruk ligt op het publiceren van zoveel mogelijk artikelen, vindt hij. Wat hem eveneens verbaasde, was dat veel wetenschappers uitsluitend achter de computer werken in plaats van eropuit te gaan en veldonderzoek te doen naar deze invasieve soort. Verder was hij verrast te merken dat mensen in het bedrijfsleven specifieke verwachtingen hadden van de samenwerking en dachten dat hij directe oplossingen kon bieden om wetenschappelijke kennis te bevorderen. Maar de meerwaarde van kunst zit veel meer in het indirecte, volgens IJzerman. Hij voelde daarom constant de druk om zich te verantwoorden waarom hij x-y-z deed. Dit kwam mede doordat hij niet direct kon zeggen: "Kijk, deze worm

kan water filteren en hiermee kunnen we organische waterfilters maken, wow!" IJzerman benadrukt dat het streven naar directe oplossingen verweven zit in ons hele denken. Het verleidt ons om op de ingeslagen weg verder te gaan, terwijl er feitelijk niets verandert. Dit is precies waar Morozov naar verwijst in zijn definitie van solutionisme, en wat de kunst juist *niet* wil beloven. We zijn in de val gelokt om voortdurende verandering na te streven, maar de paradox is dat in deze constante stroom van 'changeless change' alles bij het oude blijft.

Instabiel

Het faciliteren van ruimte voor onderzoek en ontwikkeling in verschillende contexten vormt een essentiële drijfveer voor V2_ om de inherente beloften van kunst te verbinden met maatschappelijke vraagstukken. Dit blijkt tevens uit de nauwe samenwerkingen van V2_ met organisaties buiten het kunst domein, evenals hun betrokkenheid bij kunstenaars die op transdisciplinaire wijze opereren met als doel systeemtransities te bewerkstelligen. In de verhalen over V2_ zien we verschillende beloften naar voren komen. Een van die beloften is het overstijgen van het hardnekkige probleem-oplossings paradigma, waarbij zij kunst zien als een interessante strategie om nieuwe perspectieven te genereren. V2_ tracht ook een verbinding aan te gaan met opkomende ontwikkelingen in de samenleving, bijvoorbeeld door het ondersteunen van grassroots-projecten, het stimuleren van publieksparticipatie en het kritisch bevragen van de rol van technologie. De interactie tussen makers en publiek resulteert in nieuwe verbanden, waarbij kunstenaars leren van de inbreng van het publiek en het publiek kennismakend met vernieuwende denkbeelden. Een andere intrinsieke belofte die verweven is in hun werkwijze, is het idee dat kunst niet alleen gericht is op het eindproduct, maar voornamelijk op het proces. Ze benadrukken een procesmatige manier van werken, waarbij de belofte van kunst niet op voorhand is vastgelegd, maar gesitueerd is. Het ontvouwt zich gedurende het proces. Hierin manifesteert zich tevens de belofte



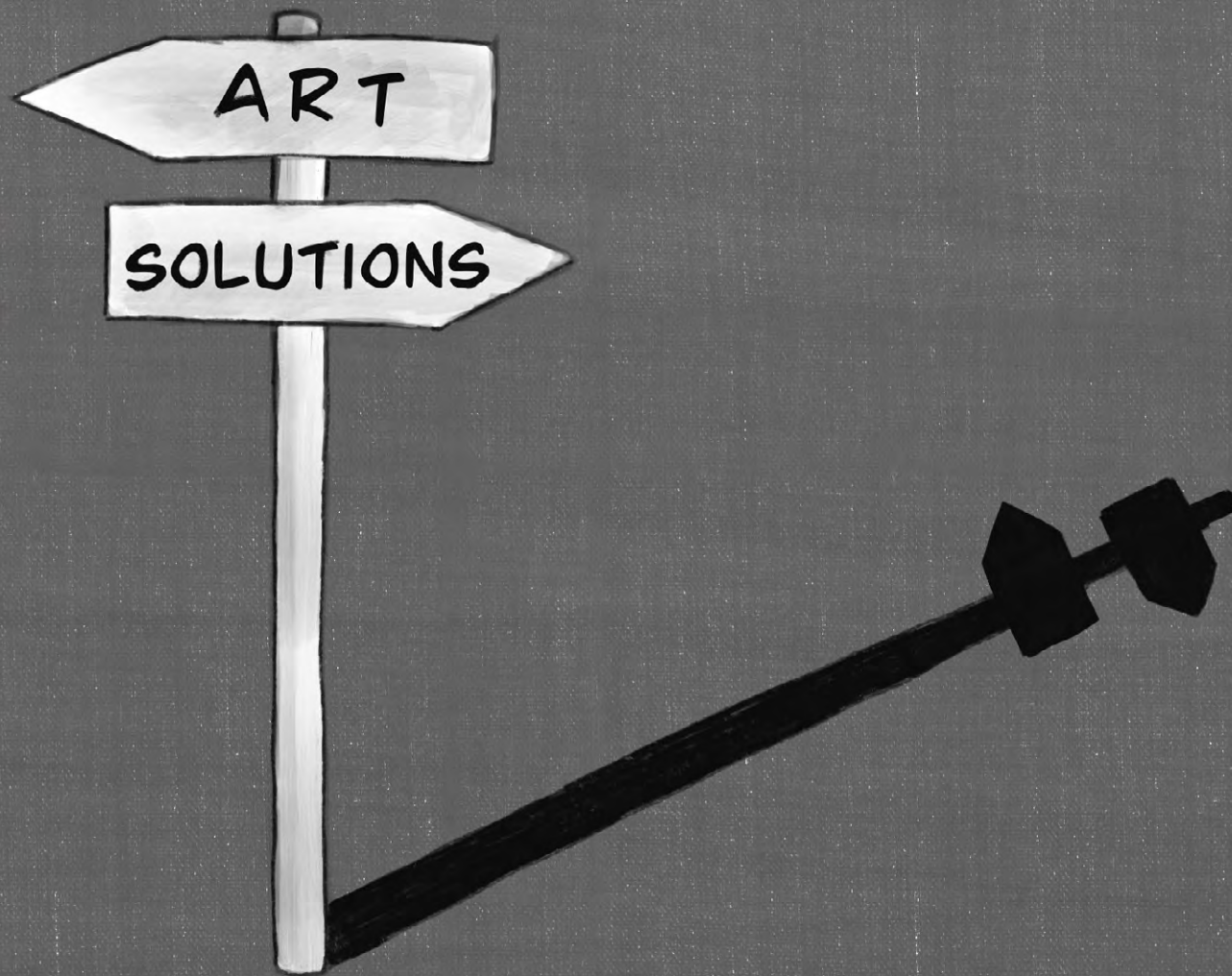
Afbeelding 4: Mark Yzerman Shanty koor. Fotograaf: David Danoss, 3x3, 13 May 2022, V2_Lab for the Unstable Media

van kunst dat het onzeker en aan verandering onderhevig is. Deze fundamentele onbestendigheid komt niet alleen tot uiting in de benaming 'V2_lab voor instabiele media', maar is kenmerkend voor alle geïnitieerde projecten. Of het nu gaat om de (time based) performances van Stelarc, de interactieve installaties van Vonk en De Nijs, of de twee Starts4Water-projecten, allen manifesteren zich als werken die reageren op of in het moment, waarin de belofte onzeker, ongrijpbaar, zelfs inconsistent is.

Belofte

Rest ons nog die ene vraag: Kunnen we uit al deze verschillende verhalen een fundamentele Belofte van kunst destilleren? Als we daadwerkelijk systeemverandering nastreven, moeten we niet alleen een verschuiving van ons lineaire denken bewerkstelligen,

maar ook factoren als complexiteit, instabiliteit, onzekerheid en ongrijpbaarheid in overweging nemen. Dan richten we ons niet meer op wat hoogstwaarschijnlijk zal gebeuren, maar op wat 'mogelijk' zou kunnen gebeuren. Door het omarmen van het onbekende en het *niet-weten* doen we een beroep op onze verbeeldingskracht en creëren we een voorstelling van wat er (nog) niet is. Dat is waar de belofte van kunst haar kracht toont. Verbeelding brengt niet alleen ideeën, verhalen, beelden en perspectieven voort die we nog niet kennen, maar biedt ook de ruimte om onzekerheid te omarmen en het onverwachte te verwelkomen. In een wereld waar op elk willekeurig moment alles kan gebeuren, stelt verbeeldingskracht ons in staat om flexibel te zijn, te leren van het onbekende en in te spelen op het onverwachte. Zoals Einstein treffend zei: "Verbeelding is belangrijker dan kennis." Het is deze belofte die ons uitnodigt om te blijven verkennen, ontdekken en creëren.



Art doesn't like being told what to do. It doesn't like me getting in the way. When I attempt to impose my will upon it, the work becomes diminished, and art takes its better ideas elsewhere. Art is a divine and mysterious force that runs through all of us. It is a thing of supreme spiritual potential that only comes into its true and full being if we abandon all those cherished ideas about who we think we are or are not. Art is entirely indifferent to our self-annihilating excuses, special case pleas and circumstantial grievances. Art of true value requires, like a jealous and possessive god, nothing less than our complete obedience. It insists that we retract our ego, our sense of self, the cosmetics of identity and let it do its thing. We are in service to art, not the other way around.

- Nick Cave

Art is our one true global language. It speaks to our need to reveal, heal, and transform. It transcends us and lets us imagine what is possible.

- Richard Kamler

Kunst is niet de kers op de taart, maar de bodem.

- Dirk Wachter

Wij willen ruimte maken voor onzekerheid.

- Spacemaker

Ik beloof

GODELIEVE SPAAS

Ongeveer 25 jaar geleden kochten mijn vriend en ik ons eerste huis. Dus moesten we een samenlevingscontract opstellen. Zo'n contract gaat eigenlijk meer over scheiden dan over samenleven. Hoe beter je alles regelt, hoe minder gedoe als dingen misgaan. Dus zorgde ik ervoor dat alles zo nauwkeurig en eerlijk mogelijk werd beschreven. Mijn partner las mee, maar nam het niet al te serieus. Tot twee dagen voordat we naar de notaris gingen. Toen zei hij: "Als in dat contract niet staat dat we van elkaar houden, teken ik het niet." Oké, zei ik, maar... hoe moeten we dat dan doen? Hij zei dat ik me daarover geen zorgen hoefde te maken, hij ging het regelen. En inderdaad, twee dagen later tekenden we het contract met een speciale paragraaf waarin onze liefde werd beschreven.

Dit voorbeeld weerspiegelt onze relatie. Frank gelooft in liefde. Hij weet dat het voor altijd is en overtuigt me daar dagelijks van. Ik houd altijd de mogelijkheid open dat dingen mis kunnen gaan.

Nadat Frank me ongeveer honderd keer had gevraagd gingen we eindelijk trouwen. Zijn geloften duidelijk en consistent: "Ik hou van je, dat heb ik

altijd gedaan, en dat zal ik altijd blijven doen". De mijne waren iets anders. Ik vertrouw niet zozeer op onze liefde alleen, maar vooral op ons vermogen om 'bij de problemen te blijven' wanneer het moeilijk wordt. Ik beloofde om altijd in gesprek te blijven, te discussiëren, het ons moeilijk te maken en moeite te doen het onmogelijke waar te maken. Voor mij is een relatie een verhaal dat je samen creëert en dat nooit af is.

Een huwelijk verenigt meer dan twee

De oorspronkelijke betekenis van het huwelijk is "in huis nemen" of "behoren tot de familie". Het is een sociale verbintenis tussen families, culturen, gebruiken en dromen. Als je trouwt, trouw je met het hele systeem. Niet alleen mensen, maar ook je huis, de tijdsgeest en de omgeving waarin je leeft. We zijn ons vaak niet bewust van het netwerk van dingen waarmee we allemaal trouwen. Maar sommige mensen onderzoeken precies dat.

Kunstenaar Yvonne Dröge bijvoorbeeld onderzoekt de relatie tussen mensen en dingen: "Objecten hebben karakter,

gevoelens; we koesteren ze, we vereren ze, maar we weten niet echt hoe ze ons leven beïnvloeden." Om die relatie te ervaren, trouwde ze met een kastje uit de erfenis van haar moeder. Een glanzende donkerbruine kaptafel met een uitklapbare spiegel erboven. Ze trouwden in 1992 in de kerk. Yvonne droeg een witte jurk met een sluier. Sindsdien noemt ze zichzelf Yvonne Dröge Wendel. Wendel naar het bedrijf Wendel, dat het kastje maakte. Na de bruiloft ging ze met het kastje op huwelijksreis naar Portugal.

In 2016 ontmoette kunstenaar Tracy Emin tijdens een wandeling langs het strand van de Turkse Riviera een grote witte kiezelsteen. Ze voelde onmiddellijk een sterke emotionele band met de steen, die ze Madam Stone noemde. De steen werd een toegewijde vriend. Ze trouwden hetzelfde jaar. Emin beschrijft hun relatie als een verkenning van eenzaamheid, intimiteit en verbondenheid.

In 2015 trouwde de Braziliaanse fotograaf en milieuactivist Sebastião Salgado met een boom. Hun huwelijk was een eerbetoon aan de biodiversiteit van de natuur. Het was een pleidooi om onze ernstig beschadigde aarde te helen.



Afbeelding 1: Pari Toscane, Olga Mink

En deze zomer (2024) zal Alicia Framis trouwen met AiLex, een pratend hologram. De bruiloft vindt deze zomer plaats op het dakterras van het Depot van Museum Boijmans van Beuningen. AiLex is intelligent, je kunt leuke gesprekken met hem voeren, en hij kan je helpen met je financiën. Maar helaas kan hij je niet vasthouden.

Elk van deze kunstenaars en hun partners wisselden geloften uit tijdens hun huwelijksceremonie. Wat belooft Yvonne het kastje? Misschien dat ze het overal mee naar toe zou nemen, het een plaats in haar huis zou geven en ervoor zou zorgen dat het schoon en mooi blijft? En wat belooft het kastje Yvonne? Misschien

dat het voor altijd de herinnering aan haar moeder zou bewaren, elke plek als thuis zou laten voelen en al haar familie en vrienden zou verwelkomen. Wat belooft Sebastião de boom? Een plaats in een biodivers bos, een wekelijks bezoek, een luisterend oor?

Elke van deze kunstenaars beschouwt het huwelijk ook als meer dan een verbintenis tussen twee personen. Elk huwelijk wordt gezien als een oefening om relaties met niet-mensen te doorgronden. Het is een manier om verbindingen te herstellen tussen mensen, natuur, objecten en ideeën, verbindingen die we vaak hebben verwaarloosd of genegeerd.

Mijn relatie met Onderzoek

Door deze voorbeelden word ik me bewust van relaties en interacties die ik heb met Niet-Mensen. Ik heb veel van dergelijke relaties, zoals die met mijn computer. Ik praat er regelmatig mee, en als er iets is dat mijn stemming snel kan doen omslaan, is het mijn laptop.

Maar de meest bepalende relatie in mijn leven is waarschijnlijk mijn werk. Ik ben getrouwd met mijn werk. Desondanks heb ik nooit overwogen om geloften uit te wisselen. Mijn Onderzoek heeft een

speciale plek in mijn hart. We maken ruzie en komen weer bij elkaar. We begrijpen elkaar verkeerd en stellen elkaar teleur. Onderzoek kan geluk, woede en verdriet in mij oproepen.

Ik herinner me nog de eerste keer dat ik in aanraking kwam met Onderzoek. Het was tijdens mijn studententijd, maar van liefde was toen nog geen sprake, dat kwam later. Het was pas in het begin van de jaren 2000 dat we elkaar opnieuw ontmoetten, in een middeleeuws dorp boven op een heuvel in Italië - Pari, om precies te zijn - waar David Peat en zijn vrouw, Maureen Doolan, woonden. Ze organiseerden bijeenkomsten waar

mensen, kunst, wetenschap en het heilige samenkwamen. Het was daar dat ik de schoonheid van Onderzoek echt begon te zien. Dankzij David bleven Onderzoek en ik elkaar regelmatig treffen. En elke keer verdiepte onze relatie zich.

Maar pas tijdens ons verblijf in Zuid-Afrika werden we echt verliefd. Precies zoals Frank, met slechts een vleugje jaloezie, had voorspeld.

Vijf jaar lang waren Onderzoek en ik samen op zoek naar een nieuwe economie die alle levende wezens en de aarde waardeert. Samen leerden we sociaal en ecologisch rechtvaardige economische

Ik zoek naar waarheid gisteren, vandaag, morgen en voor altijd

verhalen te creëren. Onze levens werden steeds meer met elkaar verweven en op elkaar afgestemd. Ik zou niet weten wie ik zonder Onderzoek zou zijn. Ik koester vooral de uitdagingen die we samen aangaan. Onderzoek is vooral gepassioneerd over het streven naar waarheid; het heeft er altijd naar gezocht en zal dat altijd blijven doen.

Onderzoek en ik zijn meer dan twee

Met Onderzoek kwam een wereld aan zoeken en maken in mijn leven: mijn wereld binnen: waaronder artistiek, inheems, intuïtief, toegepast, ontwerp- en ervaringsgericht onderzoek. Onderzoek riep me op om naar waarheid te zoeken binnen en tussen verschillende kennisdoelmeinen. Het daagde me uit om cognitief rechtvaardig te zijn. Ik daarentegen verleidde Onderzoek tot engagement en sleepte het mee in mijn keuze om een economie van verwantschap en zorg te omarmen.

Samen met ons netwerk van onderzoek en zoekers zien we dat dingen niet goed gaan. Onze huidige economie gedijt op extractie en exploitatie. Dat leidt tot grote schade voor mens en de aarde kan zelfs leiden tot het uitsterven van de mens en ontelbare andere soorten. Onderzoek is zich hier al lang van bewust, maar velen klampen zich vast aan de mythe van vooruitgang en welvaart. Ik wens, zoals veel welvarende landen, bedrijven en instellingen ons willen doen geloven, dat we rampen kunnen voorkomen door innovatie. Maar zoals Onderzoek me keer op keer herinnert, is het te laat. De wereld zal nooit meer hetzelfde zijn. We moeten fundamenteel veranderen, en daar

hebben we elkaar dringend voor nodig. Het vraagt om een verandering in denken en de manier waarop we betekenis geven. We hebben de inzichten van de kunsten, inheemse wijsheid, intuïtie en de inherente kennis van de natuur nodig. Dit is wat ik koester aan Onderzoek: het geloof in het andere en elders.

Stel je eens voor... dat Onderzoek en ik zouden trouwen?

Stel je voor, lief Onderzoek, als ik je zou vragen

En... Stel je voor dat je het zou accepteren

Ja ik wil

We zouden kunnen trouwen in de oude kerk van Pari, het dorp waar ik je voor het eerst echt zag. In de kerk aan het plein, die we dan versieren met kaarsen en bloeiende oleanders. Of op veld achter de 'Palazzo' met uitzicht op de vallei. We zullen feestvieren, dansen en goede gesprekken hebben in het open het veld of onder de olijfbomen. Er zou volop wijn en boeken zijn. De zon zal schijnen en ons verwarmen. Ik zou de burgemeester kunnen vragen om de ceremonie te leiden. We zouden al onze vrienden, mijn collega's en die van jou uitnodigen. En Frank zal erbij zijn als mijn getuige. Hij is in de loop der tijd ook veel van jou gaan houden. En tegenover als die mensen, ideeën en de natuurlijke wereld zou je me beloven, zoals je altijd doet: "Ik zoek naar waarheid gisteren, vandaag, morgen en voor altijd".

En ik zou zeggen:

Lief Onderzoek, Vandaag gaan we eindelijk trouwen. Ik hou van je omdat onze liefde verhalen voortbrengt - verhalen die

verandering in de wereld teweeg kunnen brengen. Ik geloof in de manieren waarop we samenwerken met al die anderen om waarheid en betekenis te ontdekken. Ik beloof dat ik altijd de moed zal opbrengen om de dialoog aan te gaan. Om te twijfelen aan wat vanzelfsprekend lijkt. Ik beloof, lief Onderzoek, dat ik nooit gemakkelijk zal worden. Ik zal jou en ons altijd aansporen verder, dieper en elders te zoeken. Ik zal Kunst en het Heilige in ons werk omarmen om ervoor te zorgen dat we altijd bij de moeilijkheden blijven, altijd.

En ja, mooi Onderzoek, ik wil!

Referenties

Dröge Wendel, Y. (1992). Artist Yvonne Dröge Wendel marries a cabinet. *De Groene Amsterdammer*. Retrieved from <https://www.heinekenprizes.org/wp-content/uploads/2020/03/Yvonne-Dr%C3%B6ge-Wendel-Interview-in-De-Groene-Amsterdammer-Dutch.pdf>

Emin, T. (2020). Tracy Emin and Madam Stone. *De Volkskrant*. Retrieved from <https://www.volkskrant.nl/mensen/tracy-emin-vooral-nu-ik-ziek-ben-geweest-ik-wil-me-gewoon-behaaglijk-voelen-en-werken-dat-is-alles-ba879d49/>

Framis, A. (2024). Alicia Framis marrying AiLex. Retrieved from <https://www.aliciaframis.com/work/154/hybrid-couple>

Pari Center. (n.d.). Pari Center, Tuscany Italy. Retrieved from <https://paricenter.com/>

Most problems today,
were once solutions.

- Nora Bateson

We can begin a discussion of artmaking by noting that from very early (as long ago as 200,000 years), humans have been naturally attracted to the extraordinary as a dimension of experience and that at some point they seem also to have been moved to make the ordinary extraordinary—that is, to shape or elaborate everyday, mundane reality and thereby transform it into something special, different from the everyday.

- Ellen Dissanayake

Gelukkig is er de laatste tijd veel meer aandacht voor de waarde van kunst, los van de economische waarde. Dat komt misschien door Corona en door de ontwikkelingen in de samenleving: er zijn zoveel transities gaande. Het geloof in de markt is aan het kantelen.

- Marianne Versteegh

It's easy to forget that when we find meaning in a story or enjoy the beauty of a piece of music, we are engaging in the realm of thinking that is most in sync with nature. Metaphor is the language of relationships, the language of natural systems, in which there is room to communicate in spectrums of possibility, instead of tightly defined cul-de-sacs.

- Nora Bateson

ANALOGIE TUSSEN
SPACEMAKERS EN
DE RIETPLANT

Een alternatief perspectief

MARGA ROTTEVEEL & INE MOLS

In haar zoektocht naar een duidelijk begrip van de eigenschappen van Spacemakers heeft onderzoeker Marga Rotteveel een analogie toegepast: de rietplant. Op persoonlijke wijze verkent ze de vergelijking tussen de unieke kenmerken van de rietplant en de praktijk van Spacemakers. Door deze natuurlijke metafoer te gebruiken, werpt Marga een alternatief licht op de rol en functies van Spacemakers. Ze streeft ernaar, door de kracht van de verbeelding in te zetten, bij te dragen aan een helder begrip van de complexiteit van hun werk.

Er zijn vele analogieën te maken, onderstaand een aantal:
Net zoals riet stabiliteit en bescherming biedt aan oevers, vervullen Spacemakers een vergelijkbare rol door een stabiele en beschermde omgeving te creëren voor kunstenaars en de ontwikkeling van hun projecten. De flexibele stengels van riet symboliseren de aanpasbaarheid en veerkracht die Spacemakers tonen in hun praktijk. Zoals rietzaden zich via het water verspreiden naar nieuwe gebieden, vertegenwoordigt Spacemaking de verspreiding en uitwisseling van kunst in diverse domeinen. De stabiliteit van riet,

beïnvloed door schommelingen in het waterpeil, weerspiegelt de dynamische aard van Spacemaking, waarbij externe krachten worden opgevangen door een flexibele aanpak. Vergelijkbaar met riet dat fungeert als waardplant voor insecten, bevorderen Spacemakers de groei en ontwikkeling van diverse kunstprojecten. Spacemakers tonen zorgzaamheid jegens kunstenaars en samenwerkende partijen door het bieden van ondersteuning, wat symbolisch wordt weerspiegeld in de uitgespreide haren op de aartjes van de plant. Deze haren fungeren als een valscherm voor het vruchtje, waardoor het vruchtje beschermd wordt en lang kan overleven op het wateroppervlak totdat het een vruchtbare bodem vindt. Net zoals de wortels van riet zich horizontaal verspreiden en nieuwe verbindingen mogelijk maken, legt Spacemaking dwarsverbanden tussen kunst en andere disciplines en domeinen.

Spoken-word kunstenaar Ine Mols heeft, geïnspireerd door de foto's van Marga Rotteveel en de eigenschappen van het riet, prachtige teksten geschreven voor elk thema van de 5 cahiers. Deze zijn bedoeld om het denken over de Spacemakers praktijk te stimuleren.



De belofte

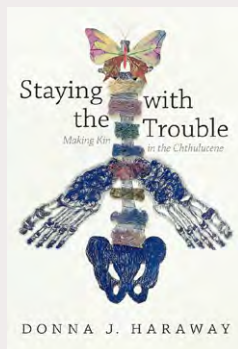
Te vaak worden ze losgetrokken
nuttig gemaakt
De scherpe kantjes ervan af
of juist geslepen

Met handen vol gegrepen
Ontaard
verwerkt
verworden
tot meetbare waarde

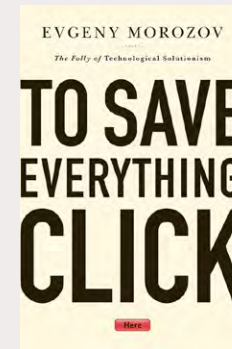
Maar geen dier hoeft de stengels te tellen
om te weten dat het telt
Dat ze er staan
Dat het er is
Dat de waarde zal blijven
zelfs in het vergaan



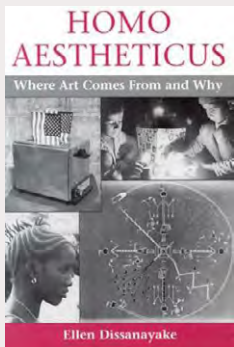
**Nora Bateson,
Combining.**



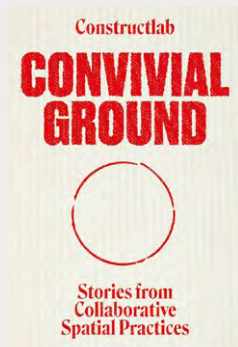
**Donna Haraway,
Staying with the trouble.**



**Evgeny Morozov,
To Save Everything Click Here.**



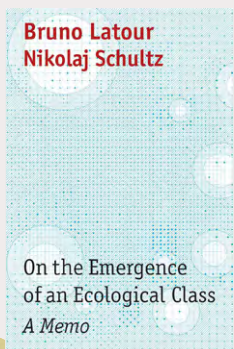
**Ellen Dissanayake,
Homo Estheticus.**



**Constructlab,
Convivial Ground.**



**Jan Rotmans,
De perfecte storm.**



**Bruno Latour,
On the Emergence of an Ecological Class:
A Memo.**



**Mink & Brand,
Radical perspectives on post-anthro-
pocentric economies, Co-emerging
economies.**



**Bell Hooks,
All about Love.**

Kruiswoordpuzzel

Vul de antwoorden in binnen de lege vakjes, aan de hand van de beschrijvingen. Als je alles hebt ingevuld, vul je de letters in bij de juiste cijfers om de oplossing te vinden!

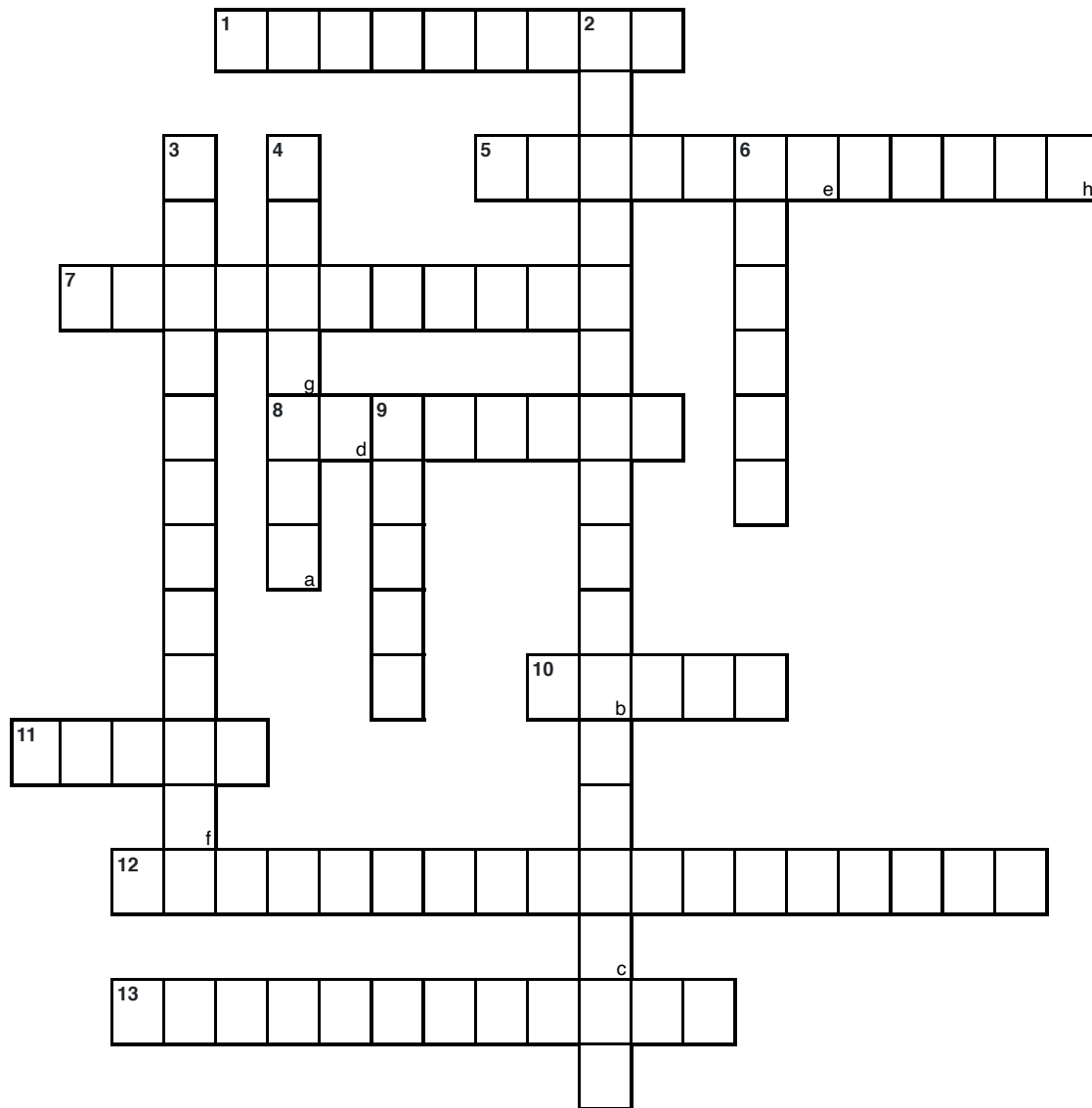
De antwoorden staan achter in dit cahier.

Horizontaal

- 1 Een fase van verandering
- 5 Een tussenpersoon
- 7 Zuid-Afrikaans woord voor duurzaamheid
- 8 Ander woord voor huishoudkunde
- 10 Ruimte (Engelstalig)
- 11 Bewuste creatie van iets moois of betekenisvol
- 12 Het vermogen zich zaken te verbeelden
- 13 Gezamenlijke inzet voor een doel

Verticaal

- 2 Tussen verschillende disciplines
- 3 Het geloof dat elk probleem oplosbaar is
- 4 Bemiddelaar (meervoud)
- 6 (creatieve) mensen die maken
- 9 Grieks woord voor huishoudkunde



Oplossing

a	b	c	d	e	f	c	g	e	h	a
---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---

Onderzoeksteam



Kim Caarls

Kim heeft een achtergrond in migratie-onderzoek. Ze duikt het liefst diep in de levensloop van migranten, omdat je alleen dan in volle omvang ziet wat migratie doet. Daarnaast buigt ze zich graag over andere mondiale thema's, zoals klimaat en sociale ongelijkheid. Het SUSTAIN-onderzoek, over de ruimte voor de kunst in de transitie naar een ecologisch duurzaam en sociaal rechtvaardige wereld, sluit goed bij haar interesses aan.



Olga Mink

Naast artistiek directeur van Future of Work en onderzoeker binnen Sustain, is Olga werkzaam als Hoofd van de Academie voor Interdisciplinaire Kunsten in Maastricht.



Marga Rotteveel

Marga is verbonden aan het lectoraat Economie als Gemeengoed bij het Center of Expertise Brede Welvaart en Nieuw Ondernemerschap van Avans Hogeschool. Haar onderzoek richt zich op de rol van kunst in domeinen buiten de kunst zelf en haar bijdrage aan transitievraagstukken. Daarnaast streeft ze naar erkenning van de waarde die kunstenaars toevoegen, waarbij ze de traditionele focus op financiële compensatie verbreedt naar een meer inclusieve, collectieve benadering. Marga is diepgeworteld in de beeldende kunst en dit kennisdomein vormt altijd haar basis als onderzoeker en docent.



Godelieve Spaas

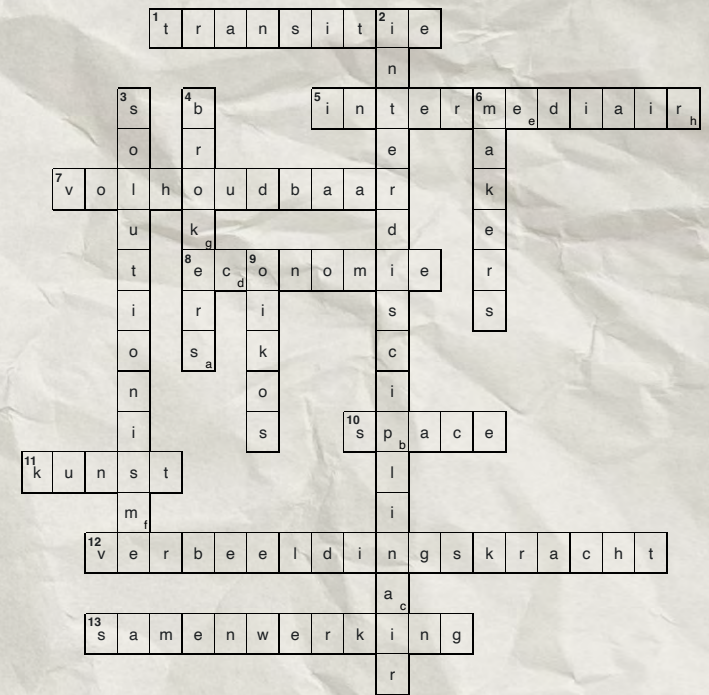
Godelieve is sinds 2018 lector Economie als Gemeengoed bij het Center of Expertise Brede Welvaart en Nieuw Ondernemerschap van Avans Hogeschool. Samen met haar onderzoeksgroep wil zij ons economisch systeem dat geworteld is in 'nemen' (Taking) herwortelen naar 'zorgen voor elkaar en de aarde' (Care Taking). Onderzoekers, kunstenaars en ondernemers werken samen aan alternatieve verhalen, eerlijke en duurzame spelregels, en experimenteren in de praktijk met een economie die zorgt voor al het leven op aarde. Hun onderzoek is participatief, beeldend, makend, gesitueerd en doorleefd.



Jacco van Uden

Jacco is bedrijfskundige en sinds 2013 lector Change Management aan De Haagse Hogeschool. Een groot deel van het onderzoek binnen het lectoraat vindt plaats op het snijvlak van organisatiekunde en kunst. [Klik hier voor meer informatie.](#)

Colofon



Oplissing

a b c d e f m c a g k e h r a s

Redactie

Kim Caarls, Olga Mink, Marga Rotteveel, Godelieve Spaas, Jacco van Uden

Bijdragen

Olga Mink
Dick Rijken
Marga Rotteveel
Vamba Sherif
Teun Vonk

Eindredactie

Olga Mink

Grafisch ontwerp Tools & cahiers

Circus Andersom - Esmé Calis & Juliet Ulehake & Martijn Engelbregt



Centre of Expertise
**Brede Welvaart &
Nieuw Ondernemerschap**

Powered by *avans*

THE HAGUE

UNIVERSITY OF
APPLIED SCIENCES



FUTURE OF WORK



waag  futurelab

